

HORST BLANCK

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΙΔΙΩΤΙΚΗ
ΖΩΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΡΩΜΑΙΩΝ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Οι ἀρχαῖες πηγές

ΜΟΛΟΝΟΤΙ ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ καθημερινή μας ζωὴ σήμερα τρέφονται ἀπὸ τὴν κληρονομίαν τῆς Ἀρχαιότητος σὲ βαθμὸν ποῦ συχνὰ δὲν συνειδητοποιοῦμε, εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ Ἀρχαιότητα καὶ ὁ κόσμος τῆς ἀνήκουον ἐδῶ καὶ μιὰ μίση χιλιετία ὀριστικὰ στὸ παρελθόν. Δὲν ἔχουμε ἄμεση πρόσβαση στὸ βίον τῶν ἀρχαίων, οὔτε στὴν δημόσια καὶ τὴν θρησκευτικὴν οὔτε καὶ στὴν ἰδιωτικὴν του πλευρὰ, ὅπως ἔχουν ὁ λαογράφος καὶ ὁ ἐθνολόγος στὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα σημερινῶν, μακρινῶν καὶ ἀγνωστων σὲ ἡμᾶς λαῶν, τοὺς ὁποίους μποροῦν νὰ ἐπισκεφθοῦν, νὰ ρωτήσουν, ἀκόμη καὶ νὰ παρατηρήσουν στὶς καθημερινὰς ἐκδηλώσεις. Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν Ἀρχαιότητα βασίζονται μόνον σὲ κατάλοιπα διατηρημένα ἀποσπασματικά. Οἱ ἀρχαιογνωστικὲς ἐπιστῆμεις συλλέγουν, ἐρμηνεύουν καὶ ἀξιολογοῦν τὰ κατάλοιπα αὐτά, δηλαδὴ τὶς πηγάς. Στὸ σύνολόν τους οἱ πηγές παρουσιάζονται τόσο πολὺπλευρες καὶ ἑτερογενεῖς ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου καὶ μορφῆς, ὅσο ἄλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ ζωὴ, καὶ σχεδὸν ὅλες μποροῦν νὰ παίξουν σημαντικὸν ρόλον μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο στὴν μελέτη τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πηγῶν ποῦ ἀφοροῦν τὸν ἰδιωτικὸν βίον καὶ τὶς ἄλλες πλευρὰς τῆς ζωῆς στὴν Ἀρχαιότητα, ὀρισμέναι κατηγορίαι πηγῶν ξεχωρίζουν γιὰ τὸν ἐξαιρετικὸν διαφωτιστικὸν χαρακτήρα.

1. ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

α) Φιλολογικές πηγές

Τα αρχαιότερα ελληνικά λογοτεχνικά κείμενα, τα ομηρικά έπη *Ιλιάδα* και *Οδύσσεια*, παρέχουν πληθώρα λεπτομερειών γύρω από πρακτικά θέματα της καθημερινής ζωής. Από τα δύο αυτά έπη, η *Ιλιάδα*, ως περιγραφή των πολεμικών διενέξεων κατά την πολιορκία της Τροίας, παρέχει λιγότερες πληροφορίες σχετικά με τον ιδιωτικό βίο σε σύγκριση με την «είρηνική» *Οδύσσεια*. Η τελευταία δὲν περιέχει μόνο περιγραφές από τη ζωή στις αβλές των ηγεμόνων της άριστοκρατίας, αλλά αναγράφει στη σκηνή της επίσκεψης του *Οδυσσέα* στην καλύβα του Εύμαιου (*Οδύσσεια* ζ') το χώρο δράσης και το περιβάλλον ενός δούλου. Πρέπει βέβαια πάντοτε να υπολογίζουμε κανείς ότι στον Όμηρο οι συνθήκες του ήρωικού παρελθόντος, δηλαδή του κρητομικηναϊκού πολιτισμού, αναμιγνύονται με εκείνες του 8ου-7ου αιώνα π.Χ., με αποτέλεσμα να έχουν δημιουργηθεί ατέρμονες έρμηνευτικές αντιπαραθέσεις. Ο *Ήσιόδος*, στο *Έργα και Ημέρες*, απαλλαγμένος από τις ιδιανικευτικές και συχνά μυθολογικές τάσεις του Όμηρου, παρουσιάζει σαφέστερα τη ζωή και το έργο των άπλών άγροτών της Βοιωτίας σε καθημερινή και έτήσια βάση. Και εδώ όμως πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι περιγράφονται οι συνθήκες διαβίωσης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας σε μια συγκεκριμένη εποχή και οι είναι συγκεκριμένο τόπο, οι οποίες δὲν μπορούν να γενικευτούν άβίαστα.

Τα ποιήματα των λυρικών ποιητών του 7ου και 6ου αιώνα π.Χ., ιδίως του *Αρχύλοχου*, του *Αλκαίου* και της *Σαπφώς* παρέχουν πλήθος ονομάτων για συγκεκριμένα σκηνή,

ενδύματα και κοσμήματα. Έξάλλου η φύλη της *Σαπφώς* με τα νεαρά κορίτσια αποτελεί από μόνη της μια πλευρά του ιδιωτικού βίου στην κοινωνική της περίγυρο. Άνεπιβεβωτο παραμάνει όμως κατά πόσον μέσω αυτού του στοιχείου μπορούμε να διακρίνουμε έναν τρόπο ζωής κοινό για όλους τους Έλληνες της εποχής αυτής.

Οι κωμωδίες, το περιεχόμενο των οποίων άντλεί στοιχεία από την καθημερινή ζωή, είναι πολύ πιο κατατοπιστικές για τα θέματα που μας άπασχολούν από τις κλασικές άτυκές τραγωδίες, που άπεροούν τον κόσμο των θεών και των ήρώων. Έδώ άποκαλύπτονται η ματαοδοξία και οι άδυναμίες των ανθρώπων της εποχής εκείνης. Ο *Άριστοφάνης* (*θεσμοφορέζιστοις*, κυρίως 136 κ.ί., 421 κ.ί.), ο όποιος λόγω της άποσπασματικής χειρόγραφης παράδοσης είναι εκ των πραγμάτων ο εκπρόσωπος έλάλητης της *Αρχαίας Αττικής Κωμωδίας*, θέ έκανε άνωσήποτε τεράστια έντύπωση στο κοινό όποτε διακωμωδοεί για παράδειγμα τη μανία καλλιπτισμού των γυναικών, άραδιάζοντας έναν μακροσκελή κατάλογο από τα πιο παράταιρα είδη μόδας και καλλυντικών. Βέβαια, η μόδα ήταν και τότε έφήμερη, και κατά την ύστερη *Αρχαιότητα* πολλά από τα όνόματα αυτών των ειδών δὲν ήταν πια κατανοητά, με αποτέλεσμα οι σχολιαστές και οι λεξιμογράφοι της εποχής να δυσκολεύονται έιξισο στην έρμηνεία τους με τους σημερινούς έρμηνευτές. Για να έκμηψισι κανείς σωστά αυτό το είδος τις περιγραφές στην κωμωδία δὲν πρέπει βέβαια να ήσυχά πώς οι ποιητές χρησιμοποιούσαν συχνά το μέσον της υπερβολής. Η *Μίσση Κωμωδία* του 4ου αιώνα π.Χ. και κατόπιν η *Νέα Κωμωδία*, με γνωστότερο εκπρόσωπό της τον *Μένανδρο*, μεταφέρουν την πλοκή των έργων σχεδόν έξ ολοκλήρου στον άστικό, ιδιωτικό χώρο, διαμορφώνοντας συγκεκριμένους τύπους, όπως έ-

κίον του παράσιτου, του μαστροπού, του μάγειρου, του κλέφτου γίροντα κ.λπ. Για να αποδώσουν αυτό το άσκητο χρώμα, τα έργα περιγράφουν συμπτώματα με φαγητά και ποτά, τον τρόπο με τον οποίο ο γεροτσιγγούνης κρέβει τα χρήματά του στο σπίτι του, τα πολυτελή ενδύματα του νεαρού κομψομένου και άλλα παρόμοια, όλα βέβαια με τρόπο που αποσαφηνίζει την εικόνα του εκάστου τύπου. Η προβληματική παράδοση αυτού είδικά του λογοτεχνικού είδους ίσχυαίσιζται ως ένα βαθμό από το ότι μεταγενέστεροι γραμματικοί και συμπληρωτές — εδώ πρέπει να μνημονοηθεί ιδιαίτερα ο έπιμελής Άθήναςος ο Ναυκρατίτης με τους Δεικνοσοφιστές του (200 μ.Χ. περίπου) — ανθολόγησαν με εμπρίθεια για δική τους χρήση τις κομμοειδείς και μάλιστα παράδωσαν με αυτόν τον τρόπο πλήθος ονομάτων από αντικείμενα της καθημερινής ζωής, όπως για παράδειγμα άγγελα, ενδύματα, έπιπλα και τρόφιμα (κυρίως από τα τόσο αγαπητά κατά την έλληνιστική περίοδο φάρια). Επίσης, οι λατινικές αποδόσεις-διασκευές αυτών των ελληνικών κομμοειδών από τον Τερέντιο και τον Πλάυτο κρατούν την άμεσοσφαιρα που έπληρει στα πρωτότυπα χωρίς ούσιαστικώς μετατροπές.

Οι ιστοριογράφοι ενδιαφέρονταν στα έργα τους περισσότερο για τα σχετικά άγνωστα ήθη και έθιμα ξένων λαών παρά για τον καθημερινό και ιδιωτικό βίο του ίδιου του ελληνικού κόσμου. Γι' αυτόν το λόγο είναι ενδεικτικό ότι ο Ηρόδοτος αποτελεί πηγή πολύ πιο πλούσια σε πληροφορίες ως προς τις συνήθειες και τους θεσμούς των ξένων λαών σε σύγκριση με εκείνες των Έλλήνων — ο Πολύβιος, παρουσιάζοντας το ίδιο ενδιαφέρον για το ξένο και το άγνωστο, μάλιστα παράβινει μία πολύτιμη περιγραφή του παράξενου ταρικού έθιμου του των μεγάλων ρωμαϊκών οικιστικών της εποχής του (VI, 53). Ακόμη και οι βιογραφίες δεν εστιάζουν

ούσιαστικά στη διεξοδική περιγραφή του ιδιωτικού βίου μίας μεμονωμένης προσωπικότητας, έκτος εάν αυτή θρεύεται, λόγω έκκεντρικότητας, από τα συνήθη και καθημερινά πλαίσια. Έξ παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί το έπιστολόιο που παρατίθεται από τον Πλούταρχο στον βίο του Αλκιβιάδη (16), σύμφωνα με το οποίο ο 'Αλκιβιάδης κλειόταν στο σπίτι του τον ζωγράφο 'Αγάβαρχο, τον υποχρέωνε να το διακοσμήσει με ζωγραφικά έργα και τον απειλευθέρωνε μόνο μετά το πέρας της εργασίας του. Ήδη ένας λόγος της έποχής εκείνης, που διακόσμησε με το όνομα του 'Ανδοκίδα, ανέφερε την ιστορία αυτή ως παράδειγμα για τη θρασύτητα του 'Αλκιβιάδη (Κατά Αλκιβιάδην 17). Το γεγονός όμως ότι το σπίτι ενός ιδιώτη διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες δεν φαίνεται να προκαλεί κατάπληξη ή δυσανάγκεια, και γι' αυτό μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η διακόσμηση με τοιχογραφίες οι οικίες ιδιωτών δεν ήταν άσυνήθιστη στην Άθήνα της έποχής, παρότι όλες οι γραπτές πηγές σιωπούν οι σχίσαι με το θέμα αυτό. Έτσι, το χωρίο από το λόγο έναντίον του 'Αλκιβιάδη θα μπορούσε να εκληφθεί ως παράδειγμα για το ότι μία φιλολογική αναφορά μπορεί να έσχύσει και ως έμμεση μακροτυρία με γενικότερο κύρος. Τα έργα των άσκητων ρητόρων, όπως του Δημοσθένη και του Ίσοκράτη, περιέχουν πλήθους σημαντικών παρατηρήσεων για διάφορες πτυχές του ιδιωτικού βίου, κυρίως οι ζητήματα που άφορούν το ιδιωτικό δίκαιο.

Στη λατινική γραμματεία υπάρχουν επίσης πολυάριθμα έργα που αποτελούν πλούσια πηγή πληροφοριών για τον ιδιωτικό βίο — μερικά μάλιστα είναι πολύ πιο περιεκτικά σε πληροφορίες απ' ό,τι τα ελληνικά κείμενα. Παράδειγμα αποτελούν οι έπιστολές του Κικέρωνα προς τον φίλο του 'Αττικό, στις οποίες ο ρήτορας παραθέτει με τόσες λεπτομέρειες τα καθημερινά του προβλήματα και την προσωπική του ζωή

ἀκόμη, ώστε αποτελεί τήν πιο γνωστή προσωπικότητα της 'Αρχαιότητας. Κατά την αξιολόγηση αυτής της πλούσιας πηγής πρέπει βεβαίως να εξετάσουμε ποιές από τις αναφορές που γίνονται έχουν γενικότερη ισχύ και ποιές άφορουν μόνο τον ίδιο τον Κικέρωνα και ένδοχομένους τον κύκλο του. 'Αλλά και κάποιες έπιστολές του Πλίνου του Νεότερου, στις όποιες ό συγγραφές περιγράφει παραδείγματα χάρη μια ημέρα από τη ζωή του ('Επ. IX, 36) ή τις έπαυλεις του ('Επ. II, 17- V, 6- IX, 7, 39), αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για τον τρόπο ζωής μιας πολύ εύπορης κοινωνικής ομάδας που ακολουθούσε τις λογοτεχνικές-οίμμανιστικές κλίσεις της και στην όποια άνθησε τον ύστερο 2ο αιώνα μ.Χ. μεγάλο μέρος της γερουσίας και των ανώτερων δικαστικών υπαλλήλων της αυτοκρατορίας.

Τα Σατιρικά του Πετρωνίου μιας άδελφου σε έναν τελείως διαφορετικό κόσμο, στο έπικεντρο του όποιου βρίσκεται το περίφημο Δελτίνο του Τριμαχίωνα (Cena Trimalchionis). Έδώ περιγράφεται με τρόπο μοναδικό μια καθημερινή σκηνή από τη ζωή ενός άπλεϊότερου της έποχής του Νέρωνα, ό όποιος είχε κατορθώσει να άποκτήσει άμύθητα πλούτη, ένός σπάταλου νεόπλουτου, που ή άτελέσφορη ματαιοδοξία του να μοιάσει στον μορφημένο κόσμο τονίζει ακόμη περισσότερο την άμορφωσιά του. Τό κείμενο είναι σημαντικό όχι μόνο για την περιγραφή των όσων συμβαίνουν στη διάρκεια του συμποσίου, αλλά και για την άκριβή περιγραφή της κατοικίας του Τριμαχίωνα και του έξοπλισμού της: έπιπλα, έπιτραπέζια σκεύη, τοιχογραφίες κ.λπ.

Οι σατιρικοί ποιητές, όπως ό 'Οράτιος και ό 'Ιουβενάλης, μας παραδίδουν «ήθρογραφικούς πίνακες» της έποχής τους. 'Ο 'Οράτιος, με την άνωτερότητα που τον διακρίνει, αντιμετώπιζε τις άδυναμίες των συγχρόνων του με σκεπτική διά-

θεση, ενώ ό 'Ιουβενάλης εκφράζεται με άσβια για την έκλυτη ζωή των κοινωνικών στρωμάτων της μεγαλόπολης της Ρώμης που είχαν άποκτήσει μεγάλα πλούτη. 'Αλλά και τα έπιγράμματα του Μαρτιάλη με τις άξυβερκεις παρατηρήσεις τους γύρω από διάφορα στιγμιότυπα και πτυχες της καθημερινής ζωής στη Ρώμη αποτελούν άριστη πηγή για τα τέλη του 1ου αιώνα μ.Χ.

Τά έρωτικά διδακτικά ποιήματα του 'Οβιδίου, *Ars amatoria* ('Ερωτική τέχνη), *De medicina faciei* (Περί των ψιμμθίων) και *Metamorphoses* (Αντάτοτα του έρωτα) μιας άδελφου στον φιλέρεσκο κόσμο των γυναικών έκείνης της έποχής και μιας παρέχουν πολλές πληροφορίες για την ένδυση, τά κοσμήματα, τά καλλυντικά κ.δ., ενώ τό *Fasti* (Ημερολόγιο), με θέμα τις ρωμαϊκές άργίες και γιορτές, είναι σημαντική πηγή και για τά θρησκευτικά ήθη του ίδιαιτικού βίου.

Παράδειγμα έπιστημονικής πραγματείας της 'Αρχαιότητας είναι τό *De architectura* (Περί άρχιτεκτονικής) του Βιτρούβιου, ό όποιος έζησε την έποχή του Αύγουστου. Τό έργο του αποτελεί τη σημαντικότερη φιλολογική πηγή που έχουμε για την ίδιαιτική άρχιτεκτονική της 'Αρχαιότητας.

Οι έξαιρετικής σημασίας *Institutiones* (Εισηγήσεις) του Γάϊου (2ος αϊ. μ.Χ.) αποτελούν άνάμεσα στα νομικά έργα γύρω από θέματα ρωμαϊκού ίδιαιτικού δικαίου τη βάση για τό έκτενές *Corpus iuris civilis* (Κώδικας πολιτικού δικαίου) του 'Ιουστινιανού.

Δέν πρέπει, τέλος, να άποτιμούμε και την άξία που έχουν ως πηγή για τον ίδιαιτικό βίο κατά την ύστερη 'Αρχαιότητα πολλά έργα έκκλησιαστικών συγγραφέων, τά όποια με την πολιμική τους προς τά ήθη του περιγύρου τους διαρτυρούν πολύπλευρα την καθημερινή ζωή.

κρατόρων Νέρβα και Τραϊανού για μία περιοχή της βόρειας Ιταλίας και μας δίνει μια εικόνα για τη διοικητική και πρακτική οργάνωση αυτού του κρατικού φιλανθρωπικού οργανισμού που φρόντιζε για τη βοήθεια και την υποστήριξη των φτωχών παιδιών ελεύθερης καταγωγής. Ένα ακόμη παράδειγμα δημοσίων επιγραφών που είναι διαρωτιστικός για τον ιδιωτικό βίο αποτελεί το Διάταγμα του Διοκλητιανού του 301 μ.Χ., το οποίο δημοσιεύτηκε σε πολυάριθμα αντίγραφα σε όλη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και περιέχει τις άνωτάτης τιμές που διακρίνονταν το κράτος για διάφορα αγαθά πρώτης ανάγκης και παρεχόμενες υπηρεσίες.

Μία πρώτη επαφή με την επιστήμη της επιγραφικής: G. KLAFENKOW, *Griechische Epigraphik*, Göttingen 1966. E. MEYER, *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1999. Έκτακτος γχειρίδιο της ελληνικής επιγραφικής: M. GIARDINO, *Epigraphie grecque*, 4 τόμοι, Παρίσι 1967-1978. Άναγνωριστικό ως τώρα σε θέματα λατινικής επιγραφικής: R. GAGNI, *Cours d'épigraphie latine*, Παρίσι 1914.

Επιτύμβιες επιγραφές: GIARDINO, *ό.π.*, τ. 3, 119 κ.λ.; MEYER, *ό.π.*, 69 κ.λ. Επιλογές: R. LATTBOMER, *Themes in Greek and Latin Epigraphy*, Urbana 1942 (*Illinois Studies in Language and Literature*, 28, 1-2). W. PECK, *Griechische Grabgedichte griechisch und deutsch*, Βερολίνο 1969. H. GEIS/G. PÖHL, *Römische Grabinschriften, Gesamtheit und ins Deutsche übertragen*, Μόναχο 1969. L. STORDANI MAGGIOLI, *Iscrizioni funerarie sepolcrali e promemori di Roma antica*, Τορίνο 1973.

Δημογραφική αξιολόγηση των επιτύμβιων επιγραφών: I. MORTUCCI, «Statistica demografica ed epigrafica. Durata media della vita in Roma imperiale», *Epigraphica* 21 (1959), 69 κ.λ. I. KAWANO, «On the Problem of Average Duration of Life in the Roman Empire», *Annales Acad. scientiarum Frencae*, ser. B, 153, 2, 1968, M. CLAES, «Problème der Lebensalterstatistik aufgrund römischer Grabinschriften», *Chiron* 3 (1973), 395 κ.λ. G. RAFFAET, «À propos de l'utilisation de statistiques en démographie grecque. Le nombre d'enfants par familles», *Ant. class.* 42 (1973),

536. Έρευνα: C. GARCIA MERINO, *Análisis sobre el estudio de la demografía de la antigüedad y un nuevo método para la época romana*, Val leadolid 1974 (*Studia Archaeologica*, 26). P. SALMON, «Les inscriptions de matériel épigraphique sur la mortalité dans l'antiquité romaine. La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain (Étude du collaige de Caen 29-22, nos. 1965), Caen 1967, 99 κ.λ. K. HOPKINS, «Observations for Historians. La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain», 113 κ.λ. (Οι δύο τελευταίες εργασίες υιοθετούν κριτική στάση όσον αφορά στη στατιστική αξιοποίηση των επιγραφών.)

Άσπιδά βίβλου της Γόρτυνας: M. GIARDINO, *Inscriptiones creticae*, τ. 4, Ρώμη 1950, όρ. 72. ΣΤ. ΦΙΟΡΑΚΗΣ, *Η μεγάλη δωδεκάβιβλος επιγραφών της Γόρτυνας*, Ηράκλειο 1973.

Λογριασμοί οικοδομημένων έργων ως πηγή κοινωνιολογικών πληροφοριών: H. LAUTER, *Zur gesellschaftlichen Stellung des bildenden Künstlers in der griechischen Klassik* (μέ επιμέτρη του L. Seemanninger: «Fünf klassische Bauwerkenden ins Deutsche übertragen»), Erlangen 1974, (*Erlanger Forschungen*, Reihe A, Geisteswissenschaften, τ. 23).

Επιγραφές Ερμούκτιδών, σχολιασμένη έκδοση: W. K. PETERMANN, «Aux Stelai», *Hesperia* 22 (1953), 225 κ.λ., 25 (1956), 178 κ.λ.

Για τους καταλόγους των κλών πηλ. π. 91 κ.λ.

Επιγραφή της Βελιλίας: *CH. XI*, 1147.

Διάταγμα του Διοκλητιανού: S. LAUTNER, *Diocletianus Privatbild*, Βερολίνο 1971 (*Texte und Kommentare*, 5). Νέα έκδοση του κειμένου: M. GIARDINO, *Edictum Diocletiani et Collegium de penis totius romanian in integrum fere restitutum e Latina Genetique fragmentis*, Γένοβα 1974 (*Pubblicazioni dell'Ist. di Storia antica e Scienze ausiliarie dell'Univ. di Genova*, 8).

2. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Έξιςση σημαντική πηγή —συχνά μάλιστα με μεγαλύτερη όμοιοτητα από τις γραπτές πηγές— είναι τα άποικιμένα

κρατορίας. Στη μὲν πρώτη περίπτωση ἡ ξηρασία ἐμπόδιζε τὴν ἀποσύνθεση τῶν ὀργανικῶν οὐσιῶν, ἐνῶ οἱ ἴδιες οὐσίες στὴ δεύτερη περίπτωση διατηρήθηκαν σὲ ἀριστέινες εὐνοϊκὲς περιστάσεις ἀροστεγῶς μέσα σὲ παλιὰ πηγάδια καὶ στρώματα λάσπης. Μὴ αὐτὸν τὸν τρόπο διατηρήθηκαν ξύλινα σκεύη, ὑφάσματα, δερμάτινα εἶδη, ἀκόμα καὶ τρόφιμα.

Ἄλλὰ ἀκόμη καὶ ἡ σχετικὰ πρόσφατη εἰδικότητα τῆς ὑποβρύχιας καὶ ἐνάλιας ἀρχαιολογίας παρέχει θεαρκῶς ὕλικο χρήσιμο ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἐμπορικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ θέματα ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρουμε τὴν ἀνέλιξη τῆς ἐνὸς μικροῦ ρωμαϊκοῦ ἐμπορικοῦ πλοίου, τὸ ὁποῖο προσάραξε στὴ εἰλη τοῦ 1ου αἰῶνα π.Χ. κοντὰ στὴ Σπύνα, τὸ σημερινὸ Κομάκειο στὴν Ἀδριατικὴ. Στὸ ἀμπάρι τοῦ πλοίου διασώθηκαν μεγάλο μέρος τοῦ φορτίου: ξύλινα σκεύη καὶ κιβώτια, κεραμικὰ εἶδη, μολύβδινα ὁμοιώματα ναῶν, δερμάτινα ὑποδήματα καὶ τσάντες, καλάρθια καὶ σάκκοι ἀπὸ φυτικὲς ίνες, ὀστὰ βοοειδῶν, προβάτων καὶ χοίρων ἀπὸ τὸ κρέας ποῦ ὑπῆρχε στὸ φορτίο, καὶ πολλὰ ἄλλα.

Εἰσαγωγή στὴν ἀρχαιολογία: A. BILLYN, *Archäologie*, 2 τόμοι, Βερολίνο 1955-1956 (Sammlung Göschen, 538-539). H.G. NIEMEYER, *Einführung in die Archäologie*, Darmstadt 1963. E. GRIBNER, *Archäologie heute*, Darmstadt 1991. Ὑποβρύχια ἀρχαιολογία: P.A. GIANNOUΤS/P. POKES, *Archaeologia subaquea*, Μιλάνο 1981. Ναυάγιο τοῦ Κομάκειου: F. BEHL, *Fortuna maris. La nave romana di Comacchio* (κατάλογος τῆς ἐκθέσεως τοῦ Κομάκειο, 1990). Bologna 1990. Ἀνάγλυφα τῶν Τριβήνων: M. BALTZER, «Die Alltagsdarstellungen der trierischen Grabmäler», *Triener Zeitschrift* 46 (1983), 7 κ.λ.

Ἡ κατοικία καὶ ὁ ἐξοπλισμὸς τῆς

ΟΙ ΓΝΩΣΕΙΣ ΜΑΣ γύρω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ κατοικία στηρίζονται κατὰ κύριο λόγο στὰ κατάλοιπα τῶν κτιρίων ποῦ ἔρθαν σὸ φῶς σὲ ἀνασκαφές. Ἐπειδὴ παλαιότερα ἐπικρατοῦσε γενικῶς μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ δημόσια καὶ τὰ λατρευτικὰ κτίρια, ἡ διερεύνηση τῶν κατοικιῶν ἦταν ἐντατικὴ μόνον σὲ λίγους ἀνασκαφικούς χώρους—στὴν ἑλληνικὴ χώρα κυρίως στὴν Πριήνη καὶ τὴν Ὀλυμπία, στὸν ρωμαϊκὸ στὴς πόλεις γύρω ἀπὸ τὸν Βεζούβοιο καὶ στὴν Ὀστία. Ὅμως σήμερα ἡ ἀρχαιολογία ἀσχολεῖται ὅλο καὶ περισσότερο μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σπιτιῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀυξάνεται θεαρκῶς τὸ ἀντίστοιχο ὕλικό. Αὐτὸ δὲν ἵσχυε μόνον γιὰ τὲς ἀστικές κατοικίες στὰ μητροπολιτικὰ κέντρα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὲς ἀγροτικὲς οἰκίες τῆς ὑπαίθρου καθὼς καὶ γιὰ τοὺς οὐρανοὺς στὴς περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ στὴς ρωμαϊκὲς ἐπαρχίες. Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, σημαντικότερη πηγὴ παραμένουν οἱ ἐκτενεῖς ἀναφορὲς τοῦ Βιτρούβιου στὴν ἑλληνικὴ (VI, 2, 1-5) καὶ στὴ ρωμαϊκὴ (VI, 3, 5) κατοικία, ὅπου βέβαια ἑλληνικὸ σπῆτι θεωρεῖται ἐκεῖνο τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Δύο ἀναφορὲς τοῦ Ξενοφῶντα (Ἄπορον. 3.8.8-10. Οἶκ. 9.2-10) σὲ ἀστικές κατοικίες τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀποτελοῦν πολυτίμητα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἐξέλλου καὶ οἱ δομαρτηρίες πληρωματικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἐξέλλου καὶ οἱ δομαρτηρίες ποῦ συναντᾶμε ἐδῶ κι ἐκεῖ στὸς ρωμαίους ποιητὲς (χωρὶς στὸν Bücheler, σ. 58, σμ. 3) σὲ σχέση μὲ τὲς ἐνοικιαζόμενες πολυκατοικίες τῶν ρωμαϊκῶν πόλεων ὅσων ἀφορᾶ τὲς

συνθήκες που επικρατούσαν την εποχή μετά τον Βιτρούβιο.

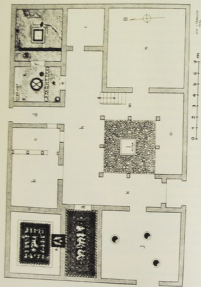
Πηγή για τα αντικείμενα με τα οποία εξοπλιζόταν η κατοικία στην Αρχαϊότητα, ιδίως εκείνα από φθαρτό ύλικό, όπως για παράδειγμα τα επιπλα, αποτελούν κατά κύριο λόγο οι διάφορες άπεικονίστις τους, όπως επίσης εύκαιρακίς αναφορές τους στην αρχαία γραμματεία ή σε επιγραφές, ιδιαίτερα μάλιστα στις άθρηναϊκές επιγραφές των Έρμακοσιδών. Κάτω από ιδιαίτερα εύνοϊκές συνθήκες, προπαντός στο ξηρό κλίμα της Αιγύπτου και στις πόλεις γύρω από τον Βαζούβιο διατηρήθηκαν — άλλοτε καλύτερα, άλλοτε χειρότερα — και όρισμένα αθένητα αντικείμενα.

1. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ

Οι κατοικίες της γεωμετρικής και της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου ήταν απλά καταλύματα, μονόχωρα ή με λίγα δωμάτια. Εκτός από τις οικίες με έλλειφοειδή κάτοψη συναντάται συχνά και η μορφή με έπιμηκη κάτοψη και άφιδωτή άποψη, ενώ σπανιότερες είναι ο όρθογώνιος τύπος, ο έπονομαζόμενος και μεγαροειδής, που μής είναι ήδη γνωστής από την πρωτοελλαδική, τη μεσοελλαδική και τη μυκηναϊκή εποχή και ο όποιος αποτελείται από έναν κύριο χώρο με έστια και ένα προστώο που σχηματίζεται από προεξέχοντες προβάλους, ανάμεσα στους όποιους ύπρχαν συνήθως δύο σπράγματα (δοκoi ή κίονες). Μία είκόνα για τη μορφή της στέγης των πρώιμων αυτών σπιτιών, που κατασκευάζονταν συνήθως από φθαρτό ύλικό (ξύλο, όμως πλίνθους ή φυτικές λέγυμα καλυμμένο με λάσπη) μής παρέχουν όρισμένα μικρά όμοιώματα οικιών που βρέθηκαν σε Ιερά. Σύμφωνα με αυτά, οι κατοικίες με έλλειφοειδή κάτοψη είχαν τετρακλίνη

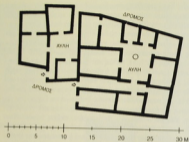
1. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ

στέγη με κορυφαία δοκό, στην όποία έπιπλέον μπορεί να ύπρχε άνοιγμα στη στενή πλευρά για να φύγει ο καπνός. Η στέγη των όρθογώνων οικιών ήταν δίκοχη. Επίπεδες στέγες, όπως είναι γνωστές από όρισμένα όμοιώματα από τη Λήμνο ή την Κρήτη πρέπει να όφειλονται στο κλίμα των περιοχών αυτών και χρησιμοποιαν μάλλον για τη συλλογή του βρόχινου νερού. Σημαντικά συμπεράσματα γύρω από τις συνθήκες διαβίωσης στην ύστερογεωμετρική περίοδο (τέλος του 8ου αι. π.Χ.) όφειλονται στην έρευνα του μικρού τεχισμένου οικισμού της Λαθουρέας στη Βάρη της Άττικής. Πρόκειται για ένα σύνολο περίπου είκοσι οικιών που άνήκουν τόσο στον όρθογώνιο μεγαροειδή τύπο, όσο και στον τύπο με κύριους έσωτερικούς τοίχους καμπύλου σχήματος. Άξιοσημείωτο είναι πως ο ώφέλιμος χώρος στα σπίτια αυτά ήταν περιορισμένος και δεν ξεπερνούσε κατά μέσο όρο τα 12 τ.μ. Στο έσωτερικό ύπρχε συχνά κατά μήκος των τοίχων ένας πέτρινος πάγκος που χρησιμοποιε προπαντός για την έναπόθεση της οικουκής. Από αυτά τα απλά καταλύματα διαφοροποιείται ένα κτηριακό συγκρότημα το όποιο ταυτίστηκε με το άνακτορο, δηλαδή την έδρα του άρχηγού της φυλής που κατοικούσε στον οικισμό. Μία δίκοχη όρθογώνια πέρυγα, κατά πάσα πιθανότητα τα προσωπικά δωμάτια του άρχηγού, συνδέεται με άφιδωτή αίθουσα που στο έσωτερικό της περιτρέχεται από ένα έδρανο για 20 με 24 άτομα περίπου. Άκολουθούν ένα μικρότερο κυκλικό δωμάτιο και ένα μεγαλύτερο οι σχήμα C. Τίχη έστιας που βρέθηκαν μπροστά από την άφιδωτή αίθουσα ενισχύουν την ύπόθεση πως πρόκειται για χώρο έστιασης, στον όποιο ο άρχηγός της φυλής συγκέντρωνε τους άνερες του οικισμού, ένδεχομένως και φιλοξενούμενους, σε κοινές λατρευτικές συνεστάσεις. Οι ύπόλοιποι χώροι πρέπει να χρησιμοποιεταν ως δωμάτια για το προσωπικό και ως αποθήκες.

2. Η οίκια της 'Αγαθής Τύχης στην Όλυνθο (Διασκευασμένη σε Ολυνθό Β, είν. 85).

οίκιες ήταν τοποθετημένες ή μία δίπλα στην άλλη και στην πίσω πλευρά τους βρισκόταν μία θύρα προς οικίαν. Κάθε οίκια είχε την έξω διακρίση: μπροστά από μία σειρά δωμάτων που βρισκόταν το ένα δίπλα στο άλλο στην ίδια εθεία — συνήθως πρόκειται για τὸν ἄνδρῶνα, πού χρησίμευε ὡς χώρος συνστίσεως καὶ συνάντησης τῶν ἀνδρῶν (πρὸλ. Βιτρούβιος VI, 7, 5), καὶ ὡς τὸν οἶκο μὴ τὴν ἑστία ὅπου συνήθως συγκεντρωνόταν ἡ οἰκογένεια — ἦταν τοποθετημένος ἐγκάριον ἑνὸς διαδρόμου πρὸς τὰ συνίδια (πιστάς) καὶ ὡδηγοῦσε εἰς αὐλή. Αὐτὴ ἡ αὐλή, πού ἦταν προσβάσιμη ἀπὸ τὸ δρόμο, περιβαλλόταν ἐπίσης ἀπὸ δωμάτια (πρόκειται συνήθως γιὰ ἀποθηρευτικούς χώρους, περιστασιακὰ τοποθετεῖται ἰδῶ καὶ ὁ ἄνδρῶν). Λεῖψανα ἀπὸ σκάλας ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ δεύτερου ὀρόφου πάνω ἀπὸ τὴν πατεῖδα, ὅπου ὑπῆρχε ὁ δάλαμος (ὑποδωμάτιο) καὶ ὁ γυναικωνίτης (πρὸλ. καὶ Λυσίας I, 9, π. 92). Ἡ Όλυνθος μὲ αὐτὸ τοῦ εἴδους τὰ τυποποιημένα σπίτια δὲν ἀποτελεῖ εἰδικὴ περίπτωση· παρόμοιες συνθήκες συναντοῦνται καὶ εἰς ἄλλες πόλεις τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (π.χ. στὸν Παιραιὸς, στὰ Ἀθήνα, στὴν Κασσώπη στὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, στὴν Πιρῆνη, στὴ Δοῦρα-Εὐρωπό), οἱ ὁποῖες εἶναι ἐπίσης σχεδιασμένες μὲ βάση ἕνα κανονικὸ ὀρθογώνιο πολυδομικὸ σύστημα καὶ ἐκφράζουν μάλιστα αὐτὸ τὴν ἀντιλήψιν περὶ ἰσονομίας ὅλων τῶν πολιτῶν. Ὅλα αὐτὰ τὰ τυποποιημένα σπίτια προορίζονταν γιὰ νὰ στεγάσουν, ὡς αὐτοτελεῖς μονοκατοικίας, μίαν οἰκογένειαν. Μετὰ τὸ 379 π.Χ. ἡ πόλις τῆς Όλυνθοῦ ἐπικράτησε. Τὰ σπίτια πού χτίστηκαν στὴ νέα συνοικία τῆς πόλις εἶναι τόσο ὡς πρὸς τὸ σχεδιασμὸ ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν ἐξοπλισμὸν τους πύλοισι ἀπὸ τὰ παλαιότερα, τὰ ὁποῖα προφανῶς δὲν ἱκανοποιούσαν πλέον ὀρισμένες κοινωνικὰς ὁμάδας. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ λεγόμενη οἰκία τῆς Ἀγαθῆς Τύχης (εἰκ. 2), ἡ ὁ-

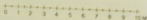
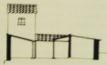
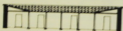
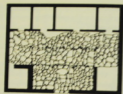

3. Οικόες παρά την αθηναϊκή Ἀγορά
(*Acropolis Guide to the Excavations*, εικ. 24).

ποία πήρε το όνομά της από την επιγραφή σε ένα φηριδιωτό. Έδώ ή αλλιώς περικλείεται από κωνοστοιχία, ή οποία με τις τρεις πλευρές της έχει ήδη τη μορφή περιστυλίου, κάτι που χαρακτηρίζει τα σπίτια της ελληνιστικής εποχής. Μεμονωμένα δωμάτια της οικίας αυτής διαθέτουν βοτσαλωτά δάπεδα. Σε ένα απ' αυτά τα δωμάτια (εικ. 2, α) υπάρχει κατά μήκος των τειχών ένα χαμηλό πεζούλι. Αρχικά εδώ ήταν τοποθετημένες οι κλίνες. Συνεπώς ο χώρος αυτός ταυτίζεται με τον άνδρινα. Τα άλλα δωμάτια που διαθέτουν φηριδιωτά δάπεδα μπορούν να αναγνωριστούν ως διαιτητήρια, δηλαδή ως χώροι διαμονής, ενώ οι άλλοι ισό-

γειοί χώροι ταυτίζονται, με βάση τα στοιχεία που βρέθηκαν μέσα, ως κουζίνα ή ως αποθήκες. Τα υπνοδωμάτια και οι γυναικωνίτες βρίσκονται μάλλον στον επάνω όροφο (πρόβλ. π.χ. Λυσίας Ι, 9, π. 92). Πρέπει βέβαια να έχει κανείς υπόψη του ότι σύμφωνα με μερικούς έρευνητές η οικία της Ἀγαθής Τύχης δεν ήταν απλή κατοικία, αλλά ο τόπος συνάντησης κάποιων συντεχνιών. Νεότερα εγρήματα και έρευνες, για παράδειγμα στην Ἀθήνα και την Ἀττική, αποδεικνύουν ότι τέτοιου είδους πλούσιες κατοικίες δεν υπήρχαν μόνο στην πόλη της Ὀλύμπου. Ένώ οι ανάκαμτες των Ἀμερικανών στην Ἀθηναϊκή Ἀγορά έχουν φέρει στο φως οικίες της κλασικής εποχής μετρίων διαστάσεων και, όπως φαίνεται, αρχικά σχετικά απλές (εικ. 3), γύρω από την Πύσσα υπήρχαν σπίτια καθ' όλα εντυπωσιακά ως προς το μέγεθός τους· στη σημαντική οδό Μενάνδρου αποκαλύφθηκαν τα έρεισμα μιας μεγάλης οικίας με φηριδιωτά, τα οποία δεν ύστεροθεν οι τίποτα από εκείνα της Ὀλύμπου. Πόλεις σαν την Ἀθήνα, που αναπτύχθηκαν σταδιακά, διαφέρουν από πόλεις που χτίστηκαν με βάση ένα ὀρθόγωνο πολεοδομικό σύστημα, όπως η Ὀλυμπός· στην Ἀθήνα δεν ἀπαντώνται σπίτια με τυποποιημένη κάτοψη. Ἀλλά και στην ίδια την Ἀττική βρέθηκαν τα τελευταία χρόνια κοντά στη Βάρη και βόρεια του ὄρους Αἰγάλεω δύο μεγάλες ἀγροτικές οικίες του τύπου της ἐξελιγμένης παστάδας (εικ. 4 και 5), από τις οποίες εκείνη της Βάρης περιλαμβάνει έναν πολυώροφο πύργο, που είναι γνωστός και από άλλες ἑλληνικές ἀγροτικές οικίες. Οι πλούσιες ἀθηναϊκές οικίες, ιδιαίτερα η οικία της οδού Μενάνδρου, δείχνουν για μια ακόμη φορά πώς η ἐπιστήμη μπορεί να παρασφραχθεί από μια και μόνη μεροληπτική ή λανθασμένη γραπτή μαρτυρία και να οδηγηθεί σε ἐσφαλμένες γενικά ἀποφάσεις. Σύμφωνα με μια τέτοια πηγή της ἑλληνιστικής εποχής (FCH

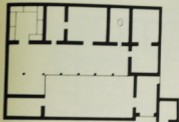
Β' Η ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΚΑΙ Ο ΕΞΟΧΑΙΣΜΟΣ ΤΗΣ

4. Οικία της Βάρης, Ἀττική (BSI 1973, 441).

2.254: Ἡρακλείδης) θεωροῦνταν μέχρι πρόταρα βέβαια τόσο αἰσθητικὰ τετράγωνα τῆς Ἀθήνας τὴν κλασσικὴ ἐποχὴν ὡς ἀποκαλοῦνταν μόνον ἀπὸ θύλακα καταλύματα, ἐνῶ οἱ ναοὶ καὶ τὰ δημόσια κτίρια ἐξχώριζαν μὲ τὴ μεγαλύτερην τὴν.

Γ. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ

5. Οικία τοῦ Δάμα, ἄρσις Αἰγύπτου, Ἀττική (BSI 1962, 112).

Καὶ ἡ ἐπιπέδωση καὶ ἀναρτήσιμος ἔβη (σ. 21) μὲ βάση τὸ ἀνέκδοτο σχετικὰ μὲ τὸν Ἀλλεβούδη καὶ τὸν ζωγράφου Ἀγάθηναρχο, ὅτι δηλαδὴ τὰ ἀθηναϊκὰ οἴκια τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἦταν μερικὴς φορές ζωκωσμημένα μὲ τοιχογραφίας, ὅταν φαί-

6. Έρετρια, Οικία II (44 1988, 656).

νεται να είναι παράτολμη, αν λάβει κανείς υπόψη την ύπαρξη οδών του τύπου της οδού Μενάνδρου, όπου όμως δυστυχώς δεν σώζονται οι τοίχοι, οι οποίοι καταστράφηκαν από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Τα μωσαϊκά και το περιστύλιο στην οκία της Άγαθής Τύχης στην Όλυμπο φανερώνουν μια προσπάθεια για καλύτερο εξοπλισμό του σπιτιού και, μέσω αυτού, για επίδειξη. Το ίδιο ισχύει και για μερικές οικίες του ίδιου αιώνα π.Χ. στην Έρετρια της Εύβοιας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί λόγω χάρη η Οικία II (είδ. 6), στην οποία είσερχόταν κανείς από ένα προαύλιο στην ανατολική

πλευρά σε ένα μεγάλο περιστύλιο, στη βόρεια πλευρά του οποίου υπήρχε μία πλατιά στοά και πίσω της, στην ίδια εστία, δύο ακόμη δωμάτια. Στο μεγαλύτερο δωμάτιο υπήρχαν αρχικά έντακα κλίνες, το μικρότερο είχε χώρο για έπιτά. Έπρόκειτο δηλαδή για το καθαυτό επίσημο και αντιπροσωπευτικό τμήμα του σπιτιού με δύο ανθρώπους. Μία σειρά από δωμάτια στη νότια πλευρά του περιστυλίου θα πρέπει να χρησιμοποιούν ως αποθήκες, δωμάτια εργασίας ή ακόμη και ξενώνες. Μία μικρή πόρτα στη δυτική πλευρά του περιστυλίου οδηγεί οι δεύτερη, μικρότερη αύλη, χωρίς όμως κωνοστοιχία. Από τη βόρεια πλευρά της αύλης αυτής οδηγείται κανείς προς μία κουζίνα και ένα λουτρό πλάι της, όπως και προς ένα σύνολο τριών δωματίων, τα οποία, αν και μικρότερα, αντιστοιχούν στην ομάδα των δύο ανθρώπων με το κοινό προαύλιο. Υφαντικά βάρη που βρέθηκαν στην αύλη μαρτυρούν πως ο χώρος αυτός και ένα δωμάτιο που ακολουθεί, στη νότια πλευρά της αύλης, προορίζονταν για τις δραστηριότητες των γυναικών. Δικαιούμαστε λοιπόν να αναγνωρίσουμε στο ξεχωριστό αυτό τμήμα γύρω από την αύλη τον ιδιωτικό χώρο της οικίας. Εξάλλου, ο διαχωρισμός της οικίας σε δύο τμήματα, το ιδιωτικό και το επίσημο, είναι το κύριο χαρακτηριστικό της περιγραφής του *Lebenskreis* (*Οικοδομήματα των Ελλήνων*) του Βιτρούβιου: το επίσημο τμήμα του σπιτιού το ονομάζει *άνδρωνίτις* και το ιδιωτικό *γυναικόνιτις*, παρόλο που δεν χρησιμοποιούνταν μόνο από τις γυναίκες, αλλά ήταν ο χώρος όπου όλη η οικογένεια περνούσε την ημέρα της. Ο Βιτρούβιος αναφέρει ακόμη ένα ξεχωριστό τμήμα που χρησίμευε ως ξενώνας, μία βιβλιοθήκη και μία πακοθήκη, ενώ ο γυναικόνιτις που περιγράφει είχε περιστύλιο άντι για άπλη αύλη. Συνάγουμε λοιπόν πως η περιγραφή του αναφέρεται μάλλον σε πολυτελή άρχοντική κατοικία, ή οποία

θυμίζει περισσότερο τα ανάκτορα των ηγεμόνων της ελληνιστικής εποχής παρά την ολιγα μείονας μιας ανώτερης κοινωνικής τάξης, όπως αυτή της Ερέτριας. Τα σπίτια της Δήλου, όπου συναντάμε από πολιτιστική κτίσματα με περιστύλιο, ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και άγλυμακτικό διάκοσμο μέχρι απλά καταστήματα — τα οποία πρέπει να ήταν ταυτόχρονα και κατοικίες των ημετέρων — δείχνουν καθαρά την οικειότητα του χώρου της κατοικίας κατά την ελληνιστική εποχή, που είχε άμεση σχέση με την κοινωνική θέση των κατοίκων της πόλης.

Οι ελληνικές άστικές ολιγαμείονες δεν είχαν κήπους, ούτε για διαμόρφωση ούτε για όμορφη. Άλλα ούτε και στις εσωτερικές αυλές λήθραχν δέντρα ή άλλα φυτά. Οι κήποι που αναφέρονται συχνά στις γραπτές πηγές ήταν μεμονωμένα ολιγαμείονες είτε εκτός του καθαυτού ολιγαμείου είτε στην ύπαιθρο, κοντά σε άγροτικές κατοικίες. Λίγο πρόσωπο λήθραχν στις άστικές ολιγαμείονες, κι αυτό μόνο σε μικρές γλάστρες, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από αυτές που βρέθηκαν στην Όλυμπο.

Οι ολιγαμείονες δεν κατοικούνταν βέβαια πάντοτε μόνο από τις ολιγαμείονες των βουκατρίων. Στην ελληνική αρχαιολογία διαχωρίζονται σε ολιγαμείονες και βουκατρίες, δηλαδή μονοκατοικίες και ολιγαμείονες μέσα στις οποίες ζούσαν περισσότερες ολιγαμείονες, συχνά με βουκατρία. Άλλα και οι ολιγαμείονες μπορούσαν να βουκατρίωνταν από άλλους. Το γεγονός ότι οι βουκατρίες που κατοικούνταν στην Αθήνα της κλασικής εποχής δεν είχαν το δικαίωμα της βουκατρίας και επομένως δεν είχαν δικά τους σπίτια, οδηγεί στην άποψη ότι πρέπει να λήθραχν πολλές ολιγαμείονες και διαμερίσματα προς βουκατρία. Έκιν πρόσωπο ως βάση ότι περί τα τέλη του έτου αιώνα π.Χ. ζούσαν στην Αθήνα περίπου 10.000 στρατεύσιμοι μέτοικοι, συμπεραίνουμε ότι λήθραχν ανάγκη για τον έτου περίπου όρθωτο ολιγαμείον προς βουκατρία, χωρίς να υπολογίζουμε τους φτωχότερους πολίτες, που επίσης δεν εί-

χαν δικά τους σπίτια. Καταπολιτιστική για το έτους των βουκατρίων και τη σχέση τους με το γενικό εισόδημα είναι μία έπιγραφή της Δήλου του έτου αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με αυτή, ένας άρχιτεκτονός λάβρινα έτους από τον έτους μισθό του των 1260 δραχμών και ένα βουκατρία κατοικίας έτους 120 δραχμών. Το βουκατρία αυτό αποτελείσει δηλαδή το 10% του συνολικού του μισθού.

Έπιπολίση της έπιπολής της ελληνικής ολιγαμείου: F. PIGNOLI, *La casa dei Greci*, Μιλάνο 1989. M. KOTHELEN, *Byzantine Urban Architecture and the Development of the Greek City*, Βερολίνο 1995. F. LING, *Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung*, Βερολίνο 1996. *Βουκατρία και ολιγαμείονες στην Αρχαία Ελλάδα*, *Ανατολική Αρχαιολογία*, 23-24 γίγνος 1992. Galatina 1996. M. TROIANO, *Βουκατρία in Italia. Eine topographische Untersuchung zum Wandel der Wohnkultur in hellenistischer Zeit*, Βερολίνο 1998. *Ανατολική Αρχαιολογία*, 46. Συγκρίση των αρχαιολογικών τύπων των ολιγαμείων στην ελληνική χώρα από τη μεσοελληνιστική έως την αρχαϊκή εποχή: S. HANSEN, *Die archaischen Hausformen in der Ägais*, Μαινα 1971 (για τη γεωμετρική-αρχαϊκή περίοδο, βλ. 107 κ.έ.). I. C. NEVETT, *House and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge 1999. Η πιο έπιπολίση σύστημα της αρχαιολογίας της γεωμετρικής περιόδου: H. DREIER, *Die griechische Baukunst in prähistorischer Zeit*, Göttingen 1969 (*Archaische Baukunst*, B. O). Ολιγαμείονες της Λυδίας: H. LUTER, *Lydische Bestände aus Ankarliken und Siedlungsarchaische in frühhistorischer Zeit*, Μαινα 1985. Έπιπολίση έπιπολίση για την αρχαιολογία των ολιγαμείων στη γεωμετρική και την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο έπιπολίση σε έπιπολίση στην περιοχή της αρχαϊκής Ερέτριας, έπιπολίση έπιπολίση. Σχιστικό: I. M. GARDNER, *Old Smyrna 1948-1951*, BSA 53/54 (1958/59), 1 κ.έ. E. ANTONI, *Die Kunst Ankarliken von Homer bis Herodotus*, Βερολίνο 1961, βλ. 8 κ.έ., 102 κ.έ. Ολιγαμείον με προτύπο και ποσότητα: H. DREIER, *Protypen und Pastaschens*, *Zur Typologie des griechischen*

Hansen, *Marburger Wissenschaftsprogramm* 1967, 6 κ.λ. U. WILF/C. MEYER-SCHLEITMANN, *Die hellenistischen und römischen Wohnhäuser im Programm*, Βερολίνο 1999 (Abstraktus von Pergamon, 15, 3). Σχεματικές μελέτες για την κατοικία της κλασικής εποχής: W. HOFFMANN/E.-I. SCHWENNER, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, *Wohnen in der klassischen Polis*, τ. 1, Μόναχο 1995, K. ROHRER/M. BENNER/E. KAMBOURIS, *Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier*, Λαζάνια 1998 (Εστία, Ανακαλύψεις και Ερευνώσεις, 10), F. WALTER-KURTIS, *The Greek House. The Rise of Noble Houses in Late Classical Athens*, *Αθήνα* 1998 (The Archaeological Society of Athens Library, 171). Και από πρόσφατες βιβλιογραφίες: H. LAUTER-BUEE/H. LAUTER, «Wohnhäuser und Stadtviertel des klassischen Athens», *AM* 26 (1971), 109 κ.λ., βλ.σ. 119 κ.λ.

Οικίες της 'Ολιόνης: D. M. BORNESON/J. W. GRAHAM, *The Hellenic House*, Βαλτιμόρη 1938 (Excavations at Olynth, VIII), D. M. BORNESON, *Domus and Public Architecture*, Βαλτιμόρη 1946 (Excavations at Olynth, XII).

Κατοικίες της 'Αθήνας: Άγραφο: R. S. YOUNG, «An Industrial District of Ancient Athens», *Herpes* 20 (1954), 115 κ.λ., βλ.σ. 107 κ.λ. *The Athenian Agora. A Guide to the Excavation and Museum*, 'Αθήνα 1990, 107. Πόλις: H. LAUTER-BUEE/H. LAUTER, *δ.π.* 'Οδός Μενελάου: J. W. GRAHAM, «Houses of Classical Athens», *Phoenix* (Τορόντο) 28 (1974), 45 κ.λ. Άγραφοίς της Άκρας: J. E. JONES/L. H. SACKETT/A. J. GILHAM, «The Dema House in Athens», *BSA* 57 (1962), 75 κ.λ. J. E. JONES/L. H. SACKETT/A. J. GILHAM, «An Attic Country House below the Cave of Pan at Variis», *BSA* 68 (1973), 355 κ.λ. J. E. JONES, «Two Attic Country Houses», *AAA* 7 (1974), 303 κ.λ. J. E. JONES, «Another Country House in Athens», *Archaeology* 28 (1975), 6 κ.λ. Άγραφοίς στην ελληνική χερσόνησο και σχετικά με τη σημασία του πύργου: J. POCOCK, «Hellenistic Towns in Classical and Hellenistic Hellas», *Problèmes de la terre en Grèce ancienne. Recueil de travaux publiés sous la direction de M. E. Finley*, Παρίσι 1973, 113 κ.λ. Οικίες στην Έφορεια: K. RIEBER, «Aedificia Graecorum. Zu Vitruvs Beschreibung des griechischen Hauses», *Arch. Anzeiger* 1982, 653 κ.λ. Έλλάδος στην τοβ Βιτρούβιου: J. BATTEN, «Vitruvius de

architectura VI 7 (Aedificia Graecorum) und die hellenistische Wohn- und Palastarchitektur», *Gymnasium* 95 (1988), 306 κ.λ. Οικίες της Δέλου: J. CHAMPELAIN, *Le quartier de théâtre* (Exploration archéol. de Délos, VIII), Παρίσι 1922, P. BURNEM/C. VUIN κ.λ., *L'air de la Maison des Comédien* (Exploration archéol. de Délos, XXVII), Παρίσι 1970, M. KREBS, *Untersuchungen zur figuralen Ausstattung delischer Privathäuser*, Στουτγκ 1982.

Κατοικία με βωμό: A. DIEZENTHNER, «Zum Wohnen in der Antike», *Die antike Stadt und ihre Teilbereiche. Kolloquium Deutsches Archäologisches Institut/Berlin, Mai 1974* (Diskussionen zur archäologischen Bauforschung, 1), 78 κ.λ. Πύργ. Ίσολος: A. KRANGLER, *Egypten und Beirut im griechischen Rechts des fünften und vierten Jahrhunderts v. Chr.*, Βερολίνο 1963 (Berliner Juristische Abhandlungen, 8), D. HENCK, «Die "heiligen Häuser" von Dekos», *Classica* 13 (1983), 411 κ.λ.: 15 (1985), 165 κ.λ. Κήρυ: M. CARROLL-SPELLEKE, *Excav. Der antike griechische Garten*, *Wohnen in der klassischen Polis* (1), Μόναχο 1989.

Άπό τις ελληνικές οικίες της προελληνιστικής περιόδου σπάνια σώζεται κάτι περισσότερο από τα θεμέλια. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στο ότι άφαιρέθηκαν άργότερα δόμοι και έ- παναχρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό, αλλά και στο ότι κατά κανόνα μόνο το κατώτερο μέρος των τείχων ήταν λιθόκτιστο, ενώ το άνωτερο ήταν κατασκευασμένο από ξύλινα πλίνθους, οι οποίες έχουν πλέον διαλυθεί, όπως και τα ξύλινα τμήματα της όροφής και της στέγης. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κεραμίδες της στέγης, κατασκευασμένες από όπλο πήλο και ίπομεινός άνθεκτικές, βρίσκονται σχεδόν πάντοτε στα έρείπια τέτοιων οικιών. Έτσι, ελάχιστα γνωρίζουμε έ- πίσης για τα παράθυρα στις οικίες της άρχαίας κλασικής εποχής, αν και ή ύπαρξή τους μαρτυρείται από τις πηγές και τις παραστάσεις οι άνάγλυφα και άγγελα. Σύμφωνα με αυτές, ως παράθυρα χρησιμοποιούν μικρά ανοίγματα φηλά στους

τοίχους. Τα λίγα αθηντικά λείψανα κτισμάτων της κλασικής εποχής επιβεβαιώνουν την πιστότητα των παραστάσεων. Πολλοί χώροι πρέπει να φωτιζόνταν μόνο από την πόρτα. Μόνο οι άνδρες είχαν κατά κανόνα κάπως μεγαλύτερα παράθυρα, για να έχουν φως οι άντρες που μαζεύονταν εκεί, ακόμα και με κλειστή την πόρτα. Παράθυρα υπάρχουν και σήπιν στις ελληνιστικές οικόες, συχνά και στις λιθόκτιστες οικόες της Δήλου. Βλέπουν προς την αύλη του περιστελιού και ως επί το πλείστον κλείνουν με σιδερένιο κινκίδωμα.

Όσον αφορά τον εξοπλισμό των οίκων, τα αντικείμενα που έρχονται στο φως στις ανασκαφές είναι σχετικά λίγα, αφού τα περισσότερα από αυτά ήταν κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά. Πάντως, σε ένα σπίτι της αρχαίας Σμύρνης που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ. βρέθηκε για παράδειγμα μια πήλινη καθιστή μπανιέρα, κάτι που δεν είναι καθόλου σπάνιο σε μεταγενέστερες εποχές. Εκτός από τις καθιστές μπανιέρες, που μας δίνουν και μια εικόνα των όπταικών άσπεμιθων, για την καθαριότητα του σώματος χρησιμοποιούνταν μεγάλες λεκάνες είτε από μάρμαρο είτε από άπλη τερακότα, τοποθετημένες σε φηλό υποστήριγμα (περιγραφήση). Τέτοιια σκευή βρέθηκαν μέσα σε σπίτια, απεικονίζονται όμως και σε πολυάριθμες παραστάσεις αγγείων (εικ. 21). Εξάλλου, μπορούσε κανείς να πάρει το λουτρό του και σε κρηναία οικοδομήματα εκτός οικόας. Η παροχή ύδατος βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση με τα δεδομένα του εκάστοτε χώρου. Όπου υπήρχαν πηγές μπορούσαν να κατασκευαστούν κρήνες, όπως π.χ. η περίφημη Ένεάκρονος στην Αθήνα, απ' όπου οι γυναίκες και οι οικιακές βοηθοί έπαιρναν νερό για οικιακή χρήση. Σε περιοχές όπου δεν υπήρχαν άρκετες πηγές, όπως π.χ. στη Δήλο, ήταν απαραίτητες οι δεξαμενές για την περισυλλογή των όμβρων και

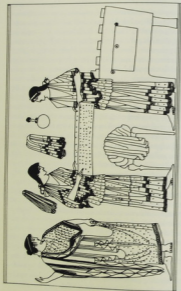
υπόγειων υδάτων. Σχεδόν κάθε σπίτι είχε τη δική του δεξαμενή. Ήδη κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. υπήρχαν μερικά σπίτια με τρεχούμενο νερό, όπως για παράδειγμα η αγροτική οικόα κοντά στο όρος Αιγάλεω της Αττικής, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη. Φαίνεται πως πριν από την ελληνιστική περίοδο δεν υπήρχαν κατά κανόνα χώροι στις οικόες που χρησιμοποιούνταν ως ιδιωτικές τουαλέτες. Για το σκοπό αυτόν χρησιμοποιήσαμε ένα δοχείο περιτωμάτων (όμψ), το περιεχόμενο του οποίου άδειαζαν συχνά στο όρομο. Στα δωμάτια δεν υπήρχαν επίσης μόνιμες θερμάστρες ή υπόκαυστα για θέρμανση, όπως στις μετέπειτα ρωμαϊκές οικόες (βλ. σ. 79) θερμαινόταν πρόχειρα μέσω μιας φορητής σχάρας με κάρβουνα (έσχαρα), που χρησιμοποιήσε συγχρόνως και για το μαγείρεμα και το ζέσταμα των φαγητών. Καλύτερη προστασία ενάντια στο κρύο θεωρούνταν η ζεστή ενδυμασία, όπως είχε συμβουλευτεί ο Ήσιόδος (*Έργα και Ημέρας*, 536-563) και όπως συνήθεται ακόμα και σήμερα στις πεδινές περιοχές των νότιων χωρών. Κατά τη γεωμετρική και πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, στις λεγόμενες οικόες με έστια, ή έστια προέφερε εύχρηστη ζεστασιά στους άντρες. Τέτοιες οικόες, που ήταν απομονωμένες από τον υπόλοιπο οικισμό και είχαν χειστή έστια και συχνά πεζούλι γύρω γύρω, βρέθηκαν σε πολλές νεότερες ανασκαφές και έρμηνεύθηκαν ως κτίρια που χρησιμοποιούνταν για τα κοινά έπιθυσοκτήρια γένεας. Εκείνη την περίοδο οι λατρευτικές πράξεις άνωστατοχούσαν σε μεγάλο βαθμό στις πρακτικές ανάγκες της ζωής, όπως συμβαίνει συχνά στις πρώιμες φάσεις ενός πολιτισμού.

Εκτός από τον εξοπλισμό των σπιτιών που ως επί το πλείστον έρχεται στο φως ή τουλάχιστον αναπαρίστανται κατά τις ανασκαφές, η γνώση μας για τα έπιπλα από έπιλο βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις γραπτές πηγές και στις παραστά-

σεις στα άγγελα και τις επιτύμβιες στήλες, καθώς και σε μία ομάδα πηλινων ανάγλυφων πινάκων που βρέθηκαν στους Λοκρούς της Κάτω Ιταλίας. Λίγα εύλινα δείγματα διατηρήθηκαν στην Αίγυπτο και τη Νότια Ρωσία λόγω του ξηρού κλίματος, ενώ έχουν βρεθεί και όρμηαινα λίθινα ή χάλκινα. Όστόσο, οι παραστάσεις που σώζονται είναι τόσο πολλές, που μας δίνουν στοιχεία για πληθώρα επίπλων και τη χρήση τους. Σημαντικό πρόβλημα αποτελεί όμως οι πολλές περιπτώσεις ή σύνδεση των ονομάτων που παραδίδονται από τις γραπτές πηγές ή τις επιγραφές με συγκεκριμένους τύπους επίπλων.

Η ελληνική επίπλωση δεν παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία στους βασικούς τύπους. Η εξέλιξή της από τη γεωμετρική περίοδο και μετά μπορεί να μελετηθεί μέσα από τις παραστάσεις των άγγειων και άφορα κυρίως την καλλιτεχνική μορφή και την ποικιλία των επίπλων και όχι τη βασική τους σύλληψη. Το σημαντικότερο έπιπλο ήταν η κλίνη, που χρησίμευε ως σημερνό κρεβάτι και καναπές. Κατά τη διάρκεια του γεύματος ο άντρας ήβλεπε στην κλίνη, ενώ η γυναίκα —δεν ήταν παρούσα— ήταν καθιστή. Η κλίνη ήταν κατασκευασμένη από ένα έπιμικτες ορθογώνιο πλαίσιο με τέσσερα πόδια και ένα πλεκτό στρώμα, πάνω στο οποίο τοποθετούνταν το μαξιλάρι και τα καλύμματα. Στις παραστάσεις των άγγειων, στις όπολες απεικονίζονταν βέβαια πολύτιμα παραδείγματα, συναντώνται ήδη οι πρώιμες έποχες δύο διαφορετικοί τύποι ποδιών των κλινών: τα τονευτά με κυκλική διατομή και τα επίπεδα με πλάσια διακόσμηση, ή όποια έχει φιλοτεχνηθεί με το πρίονι. Δέν είναι σίγουρο αν οι μιλησιακές κλίνες, που παραδίδονται από τις γραπτές πηγές και τις επιγραφές (όπως π.χ. από την επιγραφή με τη δήμηση του εξοπλισμού των Έρμιακοπιδών), είχαν πόδια του δεύτε-

ρου τύπου. Αντίθετα, ή άμφικέφαλλος κλίνη, που επίσης αναφέρεται σε αυτή την επιγραφή, σημαίνει σίγουρα μία κλίνη με άνυφομένα και τα δύο άκρα αντί του ενός μόνο στην πλευρά της κεφαλής. Παρά τον διαδεδομένο όρο «τρικλίνο», οι τρεις κλίνες οι παραστάσεις συμποσίων δέν είναι πάντοτε άποχρευτικές. Επίσης, ο άνδρών δείθτε συχνά χώρο για περισσότερες από τρεις κλίνες, όπως δείχνουν παραδείγματα από άνασκαφές οικιών. Κατά τη διάρκεια των γευμάτων ύπρχε μπροστά οι κάθε κλίνη ένα μικρό, επίπεδο τραπέζι (τράπεζα), με τρία (για μεγαλύτερη σταθερότητα) ως έξι το πλεστον πόδια (τράπεζες). Άλλοτε με τέσσερα (τράπεζες), επάνω στο όποιο τοποθετούνταν τα έδεσματα. Συχνά ύπρχε κάτω από το τραπέζι ένα μικρό σκαμνάκι όπου έβραζαν τα ύποδήματα και το όποιο μπορούσε επίσης να χρησιμοποιεί ως ίποπόδιο (θρόνος). Σε μεταγενέστερες έποχες ή τράπεζα ήταν συχνά κυκλική και τα πόδια της κατέληγαν σε σχήμα ποδιού ζώου. Αυτή ήταν όλη κι όλη ή επίπλωση του άνδρώνα. Τα ελληνικά καθίσματα συναντώνται με τους έξες βασικούς τύπους: ένα τετράποδο ακαμνί σχεδόν στο σχήμα του κύβου χωρίς πλάτη (δύφρος), μία πτυσσόμενη καρέκλα επίσης χωρίς πλάτη (δύφρος αελαδίας), ένα καθίσμα με πλάτη (άνικλινος ή δύφρος θεσσαλικός) και ένα καθίσμα με πλάτη και έρεισίνωτα, το όποιο όμως σπάνια απεικονίζεται σε ακηές από την οικιακή ζωή και προορίζεται άρχικα για όγαλματα θεών και ήγγεμόνων (θρόνος). Οι άπεικονιστες των καθιστικών επίπλων δείχνουν τις ποικίλες παραλλαγές και το βαθμό της καλλιτεχνικής έπιεργασίας τους: άπλά ή και πόδια, τονευτά πόδια, πόδια σε σχήμα ποδιού ζώου, πλάτες στο σχήμα του σώματος, έρεισίνωτα που καταλήγουν σε κεφαλές ζώων —συχνά κύκων— και άλλα παρόμοια. Μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο οι Έλληνες δέν γνώρι-

7. Γυναικες από διάφορα έρασμα: παραπλήρους καπέλα. Άγριουραρία, πρώην Σολδαγιέ De Wits, Παρίσι (Geibard, *Illustration Paesoldaler*, στίχ. 301).

ζαν τὰ ἔρθη ἐρμάρια μὲ δίφυλλες πόρτες, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ παράδειγμα ὡς ντουλάπες γιὰ ἐνδύματα ἢ γιὰ σκεύη κουζίνας. Τὰ ἐνδύματα διπλοῦντο καὶ τοποθετοῦντο μέσα σὲ κασίδες (κιβωτοί, *λάριναξ*) ποὺ ἔδεισαν μὲ καπάκι (εἰκ. 7). Εἶναι γνωστὸς καὶ κασίδης μὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα πτυσσόμενα καπάκια καὶ πιθανῶς μὲ περισσότερα ἐσωτερικὰ χωρίσματα. Κιβωτοὶ ὑπῆρχαν σὲ διάφορα μεγέθη, μέχρι καὶ μικρὴς γυναικείας κοσμηματοθήκης. Τὰ σκεύη τῆς κουζίνας καὶ τὰ ἔργαλεῖα τοποθετοῦντο σὲ ράφια ἢ ἐπάνω σὲ ἓνα κλιμακωτὸ στήριγμα (σκινοθήκη ἢ, εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὰ κουζίνακὰ, *κιυκείον*), ἐνῶ φαίνεται πὺς εἶχε ἰδιαίτερη σημασία — ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴς παραστάσεως — τὰ σκεύη τῆς κουζίνας νὰ εἶναι τοποθετημένα κατὰ ζεύγη καὶ συμμετρικά.

Κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα δὲν ἦταν γνωστὰ τὰ ἐπινοηθέντα μὲ ὑφασμα ἐπιπλα ὅπως τὰ γνωρίζομε σήμερα, ἢ ἐπιβμία γιὰ ἀνεση ὁμοῦς βεβαίως ὑπῆρχε: μαξιλάρια, σκεπάσματα καὶ τάπητες ἔπαιζαν σημαντικό ρόλο. Τὴν καλύτερη εἰκόνα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ περίοδον μᾶς τὴ δύνουν καὶ πάλι οἱ παραστάσεις τῶν ἀγγείων, ἐνῶ τὰ ὀνόματα παραδίδονται μίση τῶν γραπτῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν. Τίτεια ὑφάσματα ἀναφέρονται καὶ στίς ἐπιγραφὰς τῶν Ἐρμοκοπέδων. Τὸ κενόφαιλον ἦταν τὸ μαξιλάρι ἢ τὸ στρώμα τῶν κλινῶν. Τὸ προσκεφάλαιον ἦταν ἓνα μικρὸ μάλλινο, λινὸ ἢ δερμάτινον μαξιλάρι. Ὁ τάπης μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς κάλυμμα κλίνης ἢ ὡς χαλί δαπέδου. Σὲ κάποις πὺ ἀπλὰ σπῖτια χρησιμοποιοῦντο φθηνότερα φάθνα ἢ χόρτινα πλεκτὰ χαλιὰ (φιάθαι) ὡς κάλυμμα δαπέδου ἀντὶ γιὰ μάλλινους τάπητες. Τὴν κλασικὴ περίοδον ἦταν ἔθνη σὲ εὐθῆση στὴν Ἀνατολὴ μὲ ἰδιαίτερα ἐξελιγμένη τέχνη κατασκευῆς ταπήτων, ὅπως μαρτυρεῖ ἓνα αὐθεντικὸ εἶρημα ἀπὸ σκευικὸ τάφο τοῦ 5ου

αίωνα π.Χ. στο Παζαρλί (περιοχή 'Αλτάι). Σιωπὰ ἐρημώθηκαν τὰ βοσκαλιστὰ δάπεδα τῶν ἐλληνικῶν οἰκιῶν ὡς ἀπομνημονεῖς ἢ καλύτερα ὡς μεταφορὸς αἰθνητικῶν ταπῆτων μὴ διακοσμητικὰ θέματα δανεσιμένα ἀπὸ τὴν 'Ανατολή. Γιὰ τὴν ἐσωτερικὴν διαίρεση ἐνὸς μεγάλου χώρου, ἀντὶ γιὰ ἐσωτερικῆς πόρτες χρησιμοποιοῦνταν, προφανῶς κατὰ περίστασι, κουρτίνες, ἴσως πολὺχρωμες ἢ μὴ ἐξωτικὰ διακοσμητικὰ μοτίβα.

Στὸν ἐξοπλισμὸ μίαν κατοικίας ἀνῆκε βέβαια ἀκόμη πληθώρα ἀντικειμένων, ἡ ἐπιλογή τῶν ὁποίων δὲν ἐξαρτιόταν μόνον ἀπὸ τὴν περιουσία, τὶς προτιμήσεις καὶ τὴ μόρφωση τοῦ ἰδιοκτήτη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ καθαρὰ ἀστική ἢ ἀγροτικὴ οἰκία, παρόλο ποῦ τότε ἡ διαφοροποίηση δὲν ἦταν τόσο αὐστηρή, ἀφοῦ καὶ οἱ ἀγρότες μπορούσαν νὰ ἔχουν τὸ σπίτι τους στὴν πόλη. Τὰ ἀντικείμενα αὐτά, ποῦ κατατάσσονται σὲ διάφορες κατηγορίες — λυχνίες, ἀγγεῖα, ἐξαρτήματα τοῦ γυναικείου καλλωπισμοῦ, ὄπλα, μουσικὰ ὄργανα κ.λπ.—, ἦταν συχνὰ ἀπλῶς ἀναρτημένα στοὺς τοίχους, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς παραστάσεις. Ἀπὸ αὐτά, τὰ πῆλινα διατηρήθηκαν σὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα, λόγω τῆς ἀνθεκτικότητος τοῦ ἕλαιου τους, τὸ ὅποιο ἐπιπλέον δὲν μπορεῖ νὰ ἐνααχρησιμοποιηθεῖ, ἐνῶ τὰ ἀντικείμενα ποῦ ἔχουν ἐρευνηθεῖ περισσότερον εἶναι τὰ ἀγγεῖα. Ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ ἀγγεῖα, πρῶτα φέρνει κανεὶς στὸ νοῦ του αὐτὰ ποῦ ἔχουν γραπτὴ διακόσμηση. Ἡδὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κατεξοχῆν ἑλληνικῆς τέχνης, δηλαδὴ τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδο (11ος αἰ. π.Χ.) μέχρι τὸν ὕστερον 4ο καὶ τὸν πρῶτον 3ο αἰῶνα π.Χ., ὅταν, ὡς ἀποτέλεσμα μίαν ἀλλαγῆς στὴ μόδα ἐμφανίστηκαν ἀγγεῖα μὴ ἀνάγλυφον διακόσμηση, ἡ παραγωγή τῶν γραπτῶν ἀγγείων σὲ διάφορα ἐργαστήρια ἦταν τεράστια. Μὴ βάζη τὴν ἐξέλιξιν τοῦ σχήματός τους, κυρίως ὅμως

τῆς τεχντροπίας τῶν παραστάσεων, μπορούν ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. καὶ μετὰ νὰ χρονολογηθοῦν μὴ ἀκριβῆς εἰκοσι ἑτῶν περίπου. Συνεπῶς, ἀποτελοῦν πολὺ σημαντικὸ βοήθημα χρονολόγησις γιὰ τὸν ἀρχαιολόγον, ἰδίως ὅταν κατὰ τὶς ἀνασκαφῆς συναντιῶνται σὲ μὴ διαταραγμένα στρώματα μαζὶ μὲ ἄλλα εἰρήματα. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν οἰκισμῶν ἔχουν ἰσχυρὰ μὲγὰλ ἄξια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, τὸ γεγονός ὅτι θραύσματα τέτοιων γραπτῶν ἀγγείων βρίσκονται σχεδὸν σὲ καθὲ ἀνασκαφῆ οἰκίας τῆς προελληνιστικῆς περιόδου ἀποδεικνύει ὅτι ἦταν ἀντικείμενα χρηστικὰ καὶ ὄχι μόνον λατρευτικὰ ἢ ταμικὰ, ὅπως μεμονωμένα ὑποστηρίχθηκε. Ἐπιπλέον ἀπόδειξιν γιὰ τὴν πρακτικὴ χρῆσιν τῶν γραπτῶν ἀγγείων ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι βρέθηκαν σὲ πηγὰδα μαζὶ μὲ ἄλλα σκεύη καὶ ὅτι ἀπαικονίστηκαν σὲ παραστάσεις ἀγγείων μὲ θέματα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωῆ. Ἦσαν λοιπὸν τὰ σκεύη ποῦ χρησιμοποιοῦνταν σὲ περιπτώσεις ὅπου οἱ ἀπακτῆσις γιὰ κἀτὶ τὸ ἰδιαίτερον ἦταν αὐξημένες. Γιὰ τὶς ἀπλῆς, καθημερινῆς ἀνάγκης οἱ Ἕλληνας ἔχουν καὶ ποῦ ἀπλὰ ἀγγεῖα. Στὴν κλασικὴ καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἔνα εἶδος ἐνδιέμεσης κατηγορίας ἀποτελοῦσαν τὰ μελαμβραθὴ ἀγγεῖα, τὰ ὅποια συχνὰ μπορούν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ γρατὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν τελευτήτητα τοῦ σχήματός τους. Ὑπῆρχον πάντοτε καὶ ἀπλὰ ἄβραφα κροαμικὰ σκεύη: μεγὰλα ἀποθηκωντικὰ ἀγγεῖα (πίθοι), ἀμφορεῖς κροασιῶ καὶ ἐλαιόλαδου, μαγειρικὰ σκεύη καὶ ἄλλα παρόμοια. Τέλος, ὑπῆρχον καὶ ἄλλα πῆλινα σκεύη καὶ ἀντικείμενα, ὅπως ὕφαντικὰ βάρη (στοινοῖδοι), καλύμματα γυναικῶν (ἐπίτηγμα), τὰ ὅποια φοροῦσαν οἱ γυναῖκες ὅταν ἔγνεθον, κοϊκλῆς (παιγνύοντες) καὶ ἄλλα παιχνύδια ἢ ἀκόμη καὶ κυφῆλες, ὅπως ἐκείνες ποῦ βρέθηκαν στὴν οἰκίαν τῆς Βάρης. Πολὺ κατατοπιστικὴ γιὰ εἰρήματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἶναι δύο αὐτοτελεῖς τό-

μοι που εκδόθηκαν στο πλαίσιο της δημοσίευσης των ανακαλύψεων της Όλιμβού και της ελληνιστικής Δέλου.

Παράθυρα των ελληνικών οικιών: R. HEISS, *Das Fenster in der Archaische und Klassische Antike* (βλ. έκτακτη 1925), Χαϊδελβέργη 1929, *Encyclopaedia dell'arte antica*, στο λ. finestra (G. GRESSE), C. LOHN, «Griechische Häuser nach 348 v. Chr.: Hof, Fenster, Türen», στο W. D. HELMNER / W. HORTNER (έπιτ.), *Licht und Architektur*, Tübingen 1990, 10 κ.έ. Παράθυρα των οικιών της Δέλου: J. CHAMONARD, *Le quartier du théâtre*, Παρίσι 1924 (*Exploration archéologique de Délos*, VIII, 2), 286 κ.έ.

Καθιστή μπανιέρα σε οικία της αρχαίας Σμύρνης: F. AKHON, *Die Kunst Antikens von Homer bis Byzanz*, 84 κ.έ. Μή τὰ ελληνικά λουτρά ἀρχαίσιμα ἔκτισται ὁ R. GONZALEZ, *Balneaesantae. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, Παρίσι 1962 (*Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 2000), ὅπου καὶ ἀναφοράς στὴ περιγραφή του. Ἔγγραφο γυναικῶν: *Die Wasserentwässerung antiker Städte. Pergamon, Reich/Versuchung, Brunnens/Ungefährlich, Bauelemente*, Mainz 1987 (*Geschichte der Wasserentwässerung*, 2), R. TOLLE-KASTENHEIS, *Antike Wasserkultur*, Μόναχο 1990, D.P. GOUGH, *Water Management in Ancient Greek Cities*, Νέα Ἷερξελ/Ὁξφόρδη 1993. Ἡ Θήβη ἀποτελεῖται ἐξαιρετικὸν ἀπόρον τὴν ὑπαρξὴν τουαλέτας στὴς οικίαις, πρὸς ἄλλοτερος, X, 417 δ. Δοχίον περιτομῶν: B.A. SPARKES, *JHS* 95 (1975), 128 κ.έ.

Φωρητὴς στήριξ με κέρβουνα: B.A. SPARKES/L. TALCOTT, *Plas and Plas of Classical Athens*, Princeton 1964 (*Excavations of the Athenian Agora*, Picture Book 1), σέκ. 44, D. BIRD THOMPSON, *Ancient Shopping Centres*, Princeton 1971 (*Excavations of the Athenian Agora*, Picture Book 12), σέκ. 14. Ἐπιγραφὴ τῶν Ἑρμοκοπιδῶν: A. AMYX, «The Attic Stelai III», *Herpeia* 27 (1958), 229 κ.έ., σέκ. 49 b, c. Τύπος οικίας με ἴστια: H. DREIER, *Die griechische Baukunst in geometrischer Zeit*, 123 κ.έ.

Ἡ πρὸ πλείους ἐπιπέδωση γιὰ τὰ ἀρχαία ἔπιπλα καὶ γιὰ τὴν ἀποκρίσιν τους στὴν ἀρχαία τέχνη: C. M. A. RICHTER, *The Furniture of the Greeks, Etruscans, and Romans*, Λονδίνο 1966, πρὸς ἐπίσης *Der Klasse*

Reise, στο λ. Möbel (W. H. GIES), με περαιτέρω βιβλιογραφία. Ἐκτενὴς κριτικὴ παρουσίασις τῶν ἐπιπέλων ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφὴ τῶν Ἑρμοκοπιδῶν: W. K. PITCHOTT, «The Attic Stelai III», *Herpeia* 25 (1956), 178 κ.έ., ἴδία 210 κ.έ. Κλίμα καὶ ἥλιος: *Enceclopaedia dell'arte antica*, στο λ. letto (S. DE MARINIS), H. KREHBIER, *Throne and Kissen*, Βερολίνο 1969 (*Jah Erg.-Heft* 24), S. FAUST, *Falten, Fingirliche und ornamentaler Schmuck an antiken Betten*, Mainz 1989 (*Jah Erg.-Ausgabe* 30), Καπέλα: F. BEHRE, *Antiquarium und Möbelwelt. Ein Beitrag zur Geschichte des antiken Mobils*, Würzburg 1940, F. BEHREMER, «Griechische Truhebehälter», *Jah* 100 (1955), 1 κ.έ. Πίσωσις τῶν λακρῶν: H. PRUCKNER, *Die lakrischen Tünnelöffel. Beitrag zur Kulturgeschichte von Lakris Epigraphicus*, Mainz 1968, «Ἐπιπέδωση τῶν παραστάσις συμποσίων»: B. FEHR, *Orientalische und griechische Gelage*, Βόννη 1971.

Τάπητας τοῦ Παζιρίκ: U. SCHIRMANN, *Orientalische, Wiesbaden* 1929, 6, S. I. BUDENKO, *Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Berkeley 1970, Χρῆσις τῶν ταπήτων γυναικῶν: K. HOLESCHOWSKY, «Orientalische in der klassischen Antike», *Wiener Studien*, N. F. 3 (1969), 166 κ.έ. Πραξίωση τῶν μοτίβων στὴν βοτανικὴ δάπιδα: D. SALZMANN, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken*, Βερολίνο 1982.

Ἀπὸ τὴν πρὸ πλείους βιβλιογραφία σχετικὰ με τὰ ἑλληνικὰ ἄγγελα: A. ROMY, *Malerei und Zeichnung*, Μόναχο 1953 (*Handbuch der Archäologie* 6, 4, 1), R. M. COOK, *Greek Painted Pottery*, Λονδίνο 1972, E. SIMON, *Die griechischen Vasen*, Μόναχο 1978, Μιλαμῶσις ἄγγελα: B.A. SPARKES/L. TALCOTT, «Black and plain pottery of the 6th, 5th, and 4th centuries B.C.», *Princeton* 1970 (*The Athenian Agora*, 12), J.-P. MIHREZ, *Céramique européenne: les formes*, Ρώμη 1981. Ἡ πλείους πολλογὴ *Caerula Finesium Asiamorum* ἐκδόθηκα ἀπὸ διάφοροι χῆρες ἰσὺ τὴν αἰγία τῆς Διαθεοῦ Ἐνώσιως Ἀκαδημαῖων ἔ τὴν UNESCO ἀπὸ τὸ 1922 καὶ ἔπειτα. Χρῆσιμη ἐπιπέδωση τῶν σφραγῶν τῆς ἀπλῆς χρηστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ κέρματα τῆς Ἀγορῆς τῆς Ἀθήνας: B. A. SPARKES / L. TALCOTT, *Plas and Plas of Classical Athens*.

Στοιχὴ ποὺ βρέθηκα στὰ στήλια τῆς Όλιμβού: D. M. BISHOPSON,

του ρούχου μπορεί να δίνουν μια ένταλως παραπλανητική εικόνα της καθημερινής ένδυσης· κι αυτό διότι κατά την αυτοκρατορική εποχή, από την όποια προέρχεται το μεγαλύτερο μέρος αυτών των αγαλμάτων, η τριβή τους δεν ήταν πλέον το καταρχήν ένδυμα καθημερινής χρήσης. Την χρησιμοποίησαν όμως στους ανδριάντες για να προβάλλουν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη. Από την άλλη πλευρά, όλα σχεδόν τα ένδυμα αγαλάματα-πορτρέτα Ρωμαίων γυναικών είναι άντιγραφα συγκεκριμένων, προσφιλών αγαλμάτων της ελληνικής τέχνης από την πρώιμη κλασική μέχρι την ελληνιστική περίοδο, τα όποια δεν δίνουν καμία πληροφορία για τη μορφή και την ποιότητα των ενδυμάτων που πράγματι φορούσαν οι Ρωμαίες. Αντίθετα, οι παραστάσεις οι σαρκωφόροι, για παράδειγμα με απηρές της νύκτας *hannana*, και οι καθημερινές απηρές που άπαικίζονται στις τοιχογραφίες άποτελούν πολύ καλύτερες πηγές για τη γνώση της ένδυσης των Ρωμαίων.

Επίς από τις αρχαιολογικές πηγές, ιδιαίτερη σημασία έχουν και οι γραπτές μαρτυρίες. Όσον άφορά τους πρώιμους ελληνικούς χρόνους, κυριότερη πηγή οι θέματα ένδυσης είναι ο Όμηρος. Επίς, συχνές αναφορές και οι κοσμήματα συναντάται στους πρώιμους λαρικούς ποιητές. Ανάμεσα στους ιστορικούς, ο Ηρόδοτος (V, 87 κ.λ.) αναφέρει την πολύτιμη πληροφορία σχετικά με μια άλλαγή που συντελέστηκε στην ένδυση των γυναικών στην άρχαία Αθήνα, ενώ ο Δίβιος παραδίδει το νόμο Λει Όφίου κατά της πολυτελούς ένδυσης των γυναικών της Ρώμης (34, 1 κ.λ.). Οι περισσότερες αναφορές όμως περιλαμβάνονται στα έργα των κωμικών ποιητών, στα όποια ή πολυτελής στην ένδυση και ή μικρία το καλλιτεχνικό άποτελέσαν πάντοτε θέματα που άντυπωσίαζαν. Ανάμεσα στα έργα των λεξικογράφων, οι όποιοι

άντλοον πληροφορίες για την άρχαία ένδυση κυρίως από τις κωμωδίες, ιδιαίτερα καταποτιστικό είναι το Όνομαστειόν του Πολυδεύκη, του 2ου αιώνα μ.Χ. (ίδιος VII, 37 κ.λ.). Θέματα που σχετίζονται με την ένδυση και τα κοσμήματα είναι προσφιλή στους σαρκωκούς ποιητές και πάλι μέσα από την άπτική γωνία της μανίας για καλλιτισμό. Κατά κάποιον τρόπο κληρονόμοι τους στο σημείο αυτό είναι οι Πατέρες της Έκκλησίας, άνάμεσά τους π.χ. ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, που συνέγραφε ένα άλόκληρο κήρυγμα οι άλεγειακό δίστιχο, το «Κατά γυναικών καλλιτισμύτων», άντλώντας από την πλούσια θεματογραφία γύρω από αυτό το θέμα, που ήταν πολύ προσφιλή από παλαιότερων χρόνων.

Ένδυματα και κοσμήματα φυλάσσονταν συχνά στους ναούς ως αναθήματα προς τις θεότητες. Σε διάφορα ιερά οι ιερείς άντι για τη διαχείριση κατέριζαν κατά την παράδοση των άρμοδιότητων τους έγγραφα παραδόσιμα, δηλαδή καταλόγους όπου τα αναθήματα περιγράφονται άλλοτε με περισσότερη και άλλοτε με λιγότερη άριβεια, ενώ πολύ συχνά αναφέρεται το βάρος των άντικειμένων ίκοντων που ήταν κατασκευασμένα από εύγενή μέταλλα. Τίτοι καταλόγοι έχουν σωθεί οι έγγραφές οι πολλά ιερά και άποτελούν ιδιαίτερα σημαντικές πηγές για τη γνώση των ενδυμάτων και των κοσμημάτων. Ένώ όσον άφορά τα κοσμήματα από εύγενή μέταλλα ιδιαίτερη σημασία έχουν οι καταλόγοι των άθηναίων — στην περίπτωση αυτή κυρίως από το Έκαστόπειον του Παρθενώνα —, των έλευστιακών και των άθλιακών ναών, οι άντιστοιχοι καταλόγοι του ιερού της Βραουονίας Άρτέμιδος, στην όποια οι γυναίκες άφείονταν ένδυματα, άποτελούν άνεκτίμητη πηγή πληροφοριών για τις άνομασίες των διαφόρων τύπων ενδυμάτων και των διακοσμητικών που έφεραν. Σ' αυτά προστίθεται ένα θραύσμα καταλό-

γού από το Ήραϊον της Σάμου και ο κατάλογος του ναού της Δήμητρας στην Τανάγρα. Αύτοι οι κατάλογοι των ναών χρονολογούνται από το 434 π.Χ. (Παρθενώνας) έως την ελληνιστική εποχή, εκείνοι της Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος από το 352 έως το 330 π.Χ. περίπου. Για την ύστερη αυτοκρατορική εποχή, το Διάταγμα του Διοκλητιανού αναφέρει ποικιλία ενδυμάτων οι διάφορες ποιότητες και τις ανώτατες επιπέδους τιμές τους. Δεν πρέπει φυσικά να παραβλέψουμε ότι η σύνθεση τέτοιων γραπτών πηγών με παραστάσεις των ενδυμάτων στην τέχνη είναι συχνά δύσκολη, γιατί πολλές αρχαίες ονομασίες ενδυμάτων δεν μας είναι σαφείς.

Ενώ, όπως προαναφέρθηκε, τα πενιχρά αυθεντικά εύρηματα δεν παρέχουν άρακτα στοιχεία για τη γνώση των ενδυμάτων, πολύ περισσότερες πληροφορίες παίρνουμε από τα αρχαία κοσμήματα και τα εξαρτήματα ένδυσης, όπως οι πόρτες, οι πόρτες ζώνης, οι περόνες κ.ά., που έχουν διατηρηθεί από τη γεωμετρική εποχή ως ταρκαία εύρηματα σε αυθεντικά και συχνά εξαιρετά παραδείγματα από πολύτιμα υλικά. Έχουν σωθεί και όρασιμα αυθεντικά δείγματα δερμάτινων εξαρτημάτων (υπόδηματα, ζώνες), αν και είναι πολύ λίγα σε σχέση με τον αρχικό τους αριθμό βρέθηκαν στην Αίγυπτο, στην περιοχή του Πόντου και σε τηγνάδα, κυρίως στη Γερμανία και τη Βρετανία.

Σχετικά με εύρηματα που έχουν διατηρηθεί: A. F. KENNEDY, *Catalogue of Textiles from Byzantium* in Egypt (Victoria and Albert Museum), 3 τόμοι, Λονδίνο 1920-1922. O. WULF / W. F. VOLLMER, *Spinnstoffe und karische Stoffe aus ägyptischen Gräbern in den Staatlichen Museen, Kaiser Friedrich Museum, Ägyptisches Museum, Schönmuseum Sammlung*, Βερολίνο 1926. H. SCHNEIDER, «Hellenistic Textiles in Northern Mongolia», *AM* 47 (1943), 206 κ.ά. D. S. GORTSCHER, «Antique Textiles in the Hermitage», *Παρουσία και έργα προκείμενα ελάττωμα*,

Λονδράκι 1973, 71 κ.ά. (με αγγλική περίληψη). J. LAPOSTOLLE-BOISSONNE, *Textiles Coptes. Musée Royal d'Art et d'Histoire*, Βρυξέλλες 1983. A. STAUFFER, *Spinnstoffe und karische Webereien*, Βέρνη 1992 (και για τα ταρκαία ύφια στην Αίγυπτο κατά την ύστερη Ἀρχαϊότητα). Εύρηματα στο Museo Sacro του Βατικανού: F. VOLLMER, *I tessuti del Museo Sacro Vaticano*, Βατικανό 1942. Τμήματα του έργου Ἀμβροσίου: H. GRANCHER TAYLOR, «Two Diapentes of Saint Ambrose?», *Bull. de l'Association du Centre d'étude des textiles anciens* 57/58 (1983), 127 κ.ά. Ύφασματα εύρηματα από τη Δούρα-Εύρωπα και την Παλιούρα: I. BELLINGER, «The Textiles», *Dura-Europos. Final Report IV*, 2, New Haven 1945. H. PYSSTER, *Textiles of Palmyra*, Παρίσι 1934-1940. Παραδείγματα για εύρηματα που διατηρήθηκαν σε ύφια του χαλιού: H. BLONCHÉ / B. MÜLLER, «Stoffreste aus frühromantischen Gräbern südlich des Westtores von Eretria», *Antik Klassik* 10 (1967), 130 κ.ά. Από τακία διαστάσεων 2 x 0,50 μ. περίπου βρέθηκε σε χάλκινη κάλυψη του 5ου αι. π.Χ. στην Έλασσνα: *Illustrated London News* 13, Νοέμβριος 1954.

Για το κείμενο του Γρηγορίου Ναζιανζού, βλ. τη νέα έκδοση του A. KNECHT, *Gregor von Nazianz, Gregor der Patriarch der Frauen*, Χαϊδελβέργη 1972, με έκτακτη ιστορική ανασκόπηση αυτού του θεματικού μωτίβου.

Κατάλογοι των ναών: M. GUARDUCCI, *Épigraphie Grecque*, Ρώμα 1969, τ. 2, 189 κ.ά. Κατάλογοι Βραυρωνίας: IG I³ 386/7-16 II³ 1514-1531. I. LINDERS, *Studies in the Temple Records of Artemis Brauronia Found in Athens*, Σταυρούπολη 1972 (Skizzen originaler et cetera Institutet in Athen, 4° XIX). Σε νεότερες ανακατασκευές του ναού της Ἀρτέμιδος στη Βραυρώνια (Linders, *δ.π.*, 3, σελ. 18) βρέθηκαν κατάλογοι επιγραφών. Για όρασιμα επιγραμής για τη Βραυρωνία Ἀρτεμίου που βρέθηκαν στην Αθήνα είναι δύσκολο να αποφασιστεί κανείς αν αναφέρονται στους θεσμούς της Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος στην Αθήνα ή σε άλλους του ναού της Βραυρωνίας: το πρώτο βήμα είναι δεύτερο σε σχέση με τις αναφερθείσες προφορές ενδυμάτων. Σχετικά κατάλογοι: D. OREY, «Die Götter und ihre Bausteine», *AM* 68 (1953), 25 κ.ά., 33 κ.ά., 44 κ.ά. Ναός στην Τανάγρα: Th. REINOW, «Un temple dévot par les femmes de Tanagra», *REG* 12 (1899), 53 κ.ά. «Comptes et inventaires

dans la cité grecques, débris du colosse de Neuchâtel en (Monnaie de Jacques Tréhou, Neuchâtel/Tourin 1988, ίδίος 323 κ.λ. (για τή Ηρακλίου). Οι κατάλοιποι ἀξιολογήθηκαν ὡς πρὸς τὰ περιδέραια ποῦ περιέχον ἀπὸ τῆς I. BLANK, Studien zum griechischen Halbschmuck der antiken und klassischen Zeit, Κολωνία 1974 (ἰδ. διατριβή, Mainz 1973).

Δερμάτινα ἐνδύματα: H. FUCHSBERGER, Antike und frühmittelalterliche Fußbekleidungen aus Antiken-Panoptikon, Düsseldorf 1936, A.L. BUCK, Die römisch-antiken Schuh- und Lederfunde der Kastelle Saalburg, Zugmantel und Kleiner Feldberg, Saalburg-Jahrbuch 22 (1965), 158 κ.λ. D. CHARLESBORTH/J.H. THORNTON, Leather Found in Medioevalia, the Roman Fort of Hardknott, Britannia 4 (1973), 141 κ.λ. C. VAN DER MEULEN, Roman Footwear from Wells at Waidlungen and Walheim, Fundberichte aus Baden-Württemberg 14 (1989), 339 κ.λ.

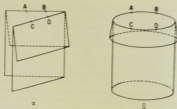
1. ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

α) Ἐνδύση

Στὴ συνέχεια θὰ περιγράψουμε τοὺς βασικοὺς τύπους τῶν ἑλληνικῶν ἐνδύματων. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἐνδύματα τῆς μινωϊκῆς-μυκηναϊκῆς περιόδου (ἰδιαίτερα δὲ τὰ γυναικεῖα, ὅπως φορέσται μὲ βολάν, φορέματα καὶ μελοζῆς μὲ χιτρίδες, τὰ ὅποια προσημειώθουν ράφισ καὶ εἰδικὸ κέφιμο), τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ κι ἔπειτα — γιὰτὶ κατὰ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ οἱ παραστάσεις εἶναι πολλὴ σχηματισοεισμημένες γιὰ νὰ μπορούμε νὰ κἀνομε ἀκριβεῖς ἀναπαραστάσεις— τὰ ἐνδύματα εἶχαν ὡς βάση ἓνα ὑφασμα σὶ ὀρθογώνιο σχῆμα, ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως ἔβγαινε ἀπὸ τὸν ἀργαλεῖο ἦ, ἀν δὲν ἔφτανε τὸ πλάτος του, περισσότερα κομμάτια ὑφάσματος ραμμένα μαζί. Γιὰ τὸ γυναικεῖο ἔνδυμα, τὸν μᾶλλον πέπλο — τὴν ἐσθῆτα Δαρτιά τοῦ Ἡροδότου (V, 87)— τὸ ὀρθογώνιο

ὑφασμα δὲν χρειαζόταν νὰ ραφτεῖ. Κατ' ἀρχῆς διπλωμένο στὸ ἓνα τρίτο περίπου τοῦ ὕψους του μὴ φορὰ πρὸς τὸ ἔξω, σχηματίζοντας ἔτσι ἓναν ὑφασμάτινο ὄγκο, τὸ ἀπόπτυγμα, καὶ ἔπειτα πρὸς τὸ ἔξω στὴν πλάτη καὶ τὸ στήθος. Ἡ κλειστὴ πλευρὰ τοῦ ὑφάσματος βρισκόταν συνήθως στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ σώματος. Μὲ πόρτες καὶ περόνες καθύπευρον τὴν ἑπάνω παρυφὴ τοῦ ὑφάσματος μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἀνοιγμα γιὰ τὸ λαμὰ καὶ τὸν δεξιὸ βραχίονα. Στὴν ἀριστερὴ τὸν πλευρὰ ὁ πέπλος εἶχε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δύο παρυφῆς κάτω καὶ τέσσερις παρυφῆς ἑπάνω, στὸ ὕψος τοῦ ἀποπτύγματος (εἰκ. 10α)· παράσταση ἀγγείου: εἰκ. 25). Γιὰ νὰ πετύχουν ἀντὶ τοῦ πέλους ποῦ ἦταν ἀνοιχτὸς στὸ πλάι ἓναν πέπλο ἀλόγωνα κλειστὸ, εἶχαν ὡς βάση, πρὶν τὸ διπλάσουν, ἓνα ὑφασμα ραμμένο στὴ μακριὰ του πλευρὰ, δηλαδὴ σωληνωτοῦς σχήματος, στὸ ὅποιο ἐπίσης ἔφταχον ἀπόπτυγμα καὶ τὸ στερέωναν μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ὅπως καὶ τὸν ἀνοικτὸ πέπλο (εἰκ. 10β).

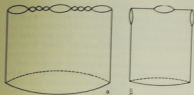
Ὁ δεῦτερος βασικὸς τύπος ἐνδύματος, ὁ χιτὼν — ἢ ἴσως ἐσθῆς τοῦ Ἡροδότου (V, 87)—, φορέταν τόσο ἀπὸ ἄνδρες ὅσο καὶ ἀπὸ γυναῖκες καὶ ἦταν λινὸς. Καὶ ἴδιω τὸ ἀρχαῖο σχῆμα τοῦ ὑφάσματος ἦταν σωληνωτοῦς, ὅπως στὸν κλειστὸ πέπλο, συνήθως ἄραις χωρὶς ἀπόπτυγμα. Διακρίνονται καὶ πάλι δύο διαφορετικὰ εἶδη χιτῶνα: ὁ φαρδῆς χιτῶνας εἶναι ραμμένος στὴν ἑπάνω παρυφὴ, ἀφήνοντας ἀνοίγματα γιὰ τὸ κεφάλι καὶ τοὺς βραχίονας ἢ εἶναι κλεισμένος μὲ μὴ σφραγὶ ἀπὸ μικρὰ κοσμητὰ (εἰκ. 11α). Ὁ στενὸς χιτῶνας ἀνείθετα εἶναι ἐντελῶς κλειστὸς στὴν ἑπάνω πλευρὰ, μὲ ἑξαίρεση τὸ ἀνοιγμα γιὰ τὸ κεφάλι, ἐνῶ τὰ ἀνοίγματα γιὰ τοὺς βραχίονας βρισκονται στὸ ἑπάνω μέρος τῶν πλατιῶν πλευρῶν. Γι' αὐτὸ τὸ εἶδος χιτῶνα χρειαζόταν ἓνας πὸ στενὸς ὑφασμάτινος σωλήνας (εἰκ. 11β). Ἐὰν τραβῆται κανεὶς στὸν φαρδῆ

10. Σχηματική απόδοση του επίλου.
α) άνωτης επίλου, β) κάτωτης επίλου.

χιτώνα το ύψος της μασχάλης προς τα επάνω, τότε δημιουργούνται άκωλογοι με το φάρδος μεγάλα ή μικρά άνοιγματα που μοιάζουν με χιρίδες, τα όποια φέρουν στην επάνω πλευρά τους ραφή ή σειρά κομμάτων (παράσταση άγ- γείου: εικ. 24) στον στυλό χιτώνια οι χιρίδες έπρεπε να ρα- φτούν ξεχωριστά. Ο επίλος και ο χιτώνας φοριούνταν συ- χνά με ζώνη στη μέση. Οι γυναίκες μάζευαν άρκετο ύφασμα του χιτώνα πίσω, το όποιο έπρεπε πάλι προς τα κάτω σχη- ματίζοντας τον κότσο. Από την πρώτη άρχαία περίοδο σώζονται πολλές παραστάσεις άνδραϊκών μορφών με κοντό χιτώνια, στον όποιο ένα τμήμα του ύφασματος περνάει κάτω από τον καθέλο από πίσω προς τα εμπρός και κατόπιν στε- ρεώνεται στη ζώνη με τέτοιον τρόπο, ώστε να σχηματίζεται κάτι σαν σείρας.

Όσοι άσχολούνταν με χειρωνακτικές έργασίες και αβού- που χρειαζόνταν όσο το δυνατόν περισσότερη ελευθερία κι-

11. Σχηματική απόδοση του χιτώνα.
α) φαρδύς χιτώνας, β) στενός χιτώνας.

ήθειαν στην έργασία τους φορούσαν έναν κοντό, ζωνμένο χιτώνια (χιτών έτερομασχαλος, έφαμις σύμφορα με την άρχαιολογική όρολογία) με ένα μόνο άνοιγμα για το βρα- χίονα, ενώ ο δεξιός ώμος και ο δεξιός βραχίονας έμειναν άκά- λυπτοι (πύλινο ειδώλιο: εικ. 28).

Ός χαρακτηριστικό έξωτερικό γυναικείο ένδυμα της άρ- χαιής περιόδου —ή ένδυση αυτής της περιόδου θα πρέπει να έπιανεξέτασται στο σύνολό της με βάση τα εύρηματα— μπορούμε να αναφέρουμε το λεγόμενο λοφό έμάτιον, το ό- ποιο μαρτυρείται από το 700 π.Χ. περίπου, άρχικά σε ίωνι- κή άγαλμάτια από πηλό, άργότερα και στην ύπόλοιπη Έλ- λάδα, και είναι κυρίως γνωστό από τις άρχαίες Κόρες της 'Ακρόπολης των 'Αθηνών. Ήταν ένα μακρό ύφασμα που το

1. Έδώ ή άρχαιολογική γλώσσα χρησιμοποιεί μάλιστα έναν όρο που έρω, όπου έφαμις σημαίνει χιτώνας χωρίς χιρίδες που καλύπτει και τους δύο ώμους: Γ'Ελλάς VI, 12.

12. Σχηματική απόδοση της χλαμύδας.

περιέδωσαν συνίθους κάτω από την άριστερή μασχάλη, το τύλιγαν γύρω από το στήθος και την πλάτη και το κούμπωναν πάνω από τον δεξιό βραχίονα. Από αυτήν την πλευρά έπαινε άνοικτό προς τα κάτω (παράσταση σι άγγείο: εικ. 27). Μερικοί Κόρες φέρουν πάνω από τον συνίθη μακρά χιτώνα έκτός από το λοφό ύμάτιο και μία φούστα στερεωμένη με ζώνη.

Το έπανωφόρι ήταν κι αυτό, πριν φορεθεί, ένα έδωτογύμνο κομμάτι ύφασματος. Και πάλι διακρίνονται δύο διαφορετικοί βασικοί τύποι: το ύμάτιο, που ήταν άπλως τυλιγμένο, και ή χλαμύδα, που στερεωνόταν με πόρπη. Το ύμάτιο μπορούσε, ανάλογα με την προτίμηση και την περίπτωση, να δεκλωθεί με διάφορους τρόπους, να πέσει π.χ. ελεύθερα στην πλάτη, με δύο άκρες που περιέδωσαν πάνω από τους ώμους προς τα έμπρός και κλείνονταν προς τα κάτω (παράσταση σι άγγείο: εικ. 19) ή να τυλίγεται γύρω από τους γοφούς ή κάτω ή να καλύπτει τους γοφούς και ή μία άκρη του να περνά έπάνω από την πλάτη στον έσωτερό ώμο και να πέσει

ελεύθερα προς τα έμπρός (παράσταση σι άγγείο: εικ. 19) καμιά φορά τυλίγαν έπίσης ελάττωρο το σώμα μαζί με τους βραχίονες (πόλιου ειδώλου: εικ. 30). Άλλοι και ένα τμήμα του ύφασματος μπορούσε να καλύψει ως είδος πτόλου ή κουκούλας το κεφάλι. Υπήρχαν λοιπόν άπεριόριστοι δυνατότητες στη χρήση του ύφασματος αυτού.

Ένώ το ύμάτιο μπορούσε να φορεθεί τόσο από άντρες όσο και από γυναίκες, ή χλαμύδα προοριζόταν άποκλειστικά για τους άντρες. Κατά κανόνα ήταν πιο κινητή από το ύμάτιο. Το ύφασμα δεκλωνόταν μία φορά καθέτως και στερεωνόταν στον δεξιό ώμο με πόρπη ή με περόνη με τέτοιο τρόπο, ώστε να καλύπτεται ό άριστερός βραχίονας από την ελαστή πλευρά του ύφασματος, ενώ ό δεξιός να μένει τελείως άκάλυπτος (εικ. 12: παράσταση σι άγγείο: εικ. 32). Άν ήθελε κανείς να έχει και τα δύο χέρια ελεύθερα, όπως ήταν π.χ. άπαραίτητο στους ίππείς, μπορούσε να τραβήξει το έπανωφόρι με τέτοιο τρόπο, ώστε ή πόρπη να βρίσκεται μπροστά, στο μέσον του στήθους. Αύτη τη μορφή είχε ή ζώνη, το έπανωφόρι των ίππείων, ήταν όμως από βαριά ύφασμα. Η χλαμύδα ήταν έν γένει περισσότερο έδυμα των έρξβιων, των ταξιδιωτών και των στρατιωτών. Στην έλληνιστική εποχή έμφανίστηκε και ή ήμικυκλική χλαμύδα (πόλιου ειδώλου: εικ. 31). Όπως μπορεί μία σειρά παραστάσεων —για παράδειγμα ό Έρωτας του Πραξίτελης στην Όλυμπία— μπορούσε κανείς να βγάλει τη χλαμύδα του χωρίς να άνοίξει την πόρπη, δηλαδή από το κεφάλι.

Αυτό οι βασικοί τύποι έδυμάτων που παρουσιάστηκαν συνιστάει παρέμειναν οι ίδιοι για αιώνες. Λόγω της σχετικής έκλης βασικής τους μορφής, μπορούσαν να διαφοροποιηθούν εύκολα ως προς το διάκοσμο ή τον τρόπο που ήταν δεκλωμένοι, στερεωμένοι ή ζωνωμένοι, ανάλογα με το τι έπέβαλλε ή

ἐδαφίαν στὴν ἀρχαίᾳ ἐποχῇ. A. KIOS, *Gewandkunst auf griechischen Vasenbildern des orientalisierenden und schwarzfigurigen Stils*, *Monographien des Instituts* 5 (1952), 89 κ.λ. Πρώτος κατάλογος μὴ διάφορα διακοσμητικά στοιχεία ἀπὸ P. COLAPOSTOLINI COZZETTI, *Decorazione dei vasietti nei suoi stili a figure nere*, *Rivista* 1972 (Scavi natio di Archeologia, Università di Roma, Studi miscellanei, 19). Μόδα τῆς ἑταίρας κλαστικῆς περιόδου. A. W. BARBER, *Domestic Costume of the Athenian Women in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, *JHS* 26 (1922), 449 κ.λ. H. WEHR, *Griechische Frauenstricken im vierten Jahrhundert vor der Zeitwende. Beiträge zur Trachtgeschichte Griechenlands*, *Wissenschaft* 1938, 106 κ.λ. F. v. LOTTNE, «Βαρβάρων ἑταίριαι», *RM* 52 (1937), 165 κ.λ. D. BOSSLET, *Etats et Modes des femmes in der griechischen Tracht am Ende des 5. und im 4. Jahrhundert v.u.Z.*, ἀπὸ E. CH. WELLSON (ἑμπ.), *Hellenistische Studien*, Βερολίνο 1974, τ. 3, 1579 κ.λ. (ἄρθρο πλοῦστο εἰς ἐλευθ. βίβλ. βίβλ. ἑσσ. ἀφορᾷ τὴν ἀρχαίαν γυναικ. ἐποχ. Πρώτος εὐνοσηγορικὸς βίβλ. γὰρ τὴν ἑλληνοιστ. περίοδον ἀπὸ R. HORN, *Nobelske nordiske Genomfattelser in der hellenistischen Plastik*, (RM Leg. Heft 2), Μόναχο 1931).

Μεταγενεὴ γυναικ. C.M.A. BERTHE, «NB in Greece», *JHS* 33 (1929), 27 κ.λ. H. WEHR, *Coste vestire, Istor. Monof.* 19/20 (1969/70), 249 κ.λ. Σχολιὰ μὴ ἔνα σῆμα ἀπὸ μετέθ. στὴν Ἰσθμ. H. J. HUNT, *Of her archaeological Neofundus*, *Jahrb. RGZM, Mainz* 16 (1969), 59 κ.λ. Παρ. ἐπίσης *RE*, σὺλ 2, Bonduy (A. Mu.). Ἰσθμ. τὸν ἑταίριαι τὴν R. J. FISHER, *Studies in Ancient Technology*, Λοῦδο 1956, τ. 4.

Σεπὸ ἔχει τόσα ἢ ἀναφορὰ πρὸς συνθηκώδη καλύμματα κεφαλῆς. Ὁ ἀπλοῦστερος καί, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῶν παραστάσεων, πλεὺ συνθηκώδης τρόπος προστασίας τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὸν ἥλιον καὶ τὴ σέση ἦταν νὰ τραβᾷ κανεὶς τὸ ἱμάτιο τοῦ ἀπλοῦς πέπλου ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ (πῆλιον εἰδύλλιο: εἰκ. 30). Σὲ ταξίδια καὶ περιπέτειες φορούσαν συνήθως ἕνα τοῦχον πλατύφυρο καπέλο, κατὰ κανόνα ἡμισφαιρικὸ σχήματος, πρὸ ταίριαζε πρὸς σχῆμα τῆς κεφαλῆς, τὸν λεγόμενον

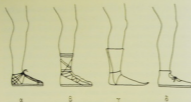
πίτασο (παράσταση οἱ ἀγγεῖοι: εἰκ. 32). Ὁ πίτασο ἦταν ἕνα κωνικὸ κάλυμμα χωρὶς γείσο, τὸν ὅποιο φορούσαν συχνὰ οἱ ἐκχιτῆς στὴ δουλειὰ —γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἀποκαλεῖται καὶ ὁ Ἡρόδοτος συνήθως μὲ πίτασο— ἀλλὰ καὶ οἱ ναυτικοί, οἱ φαρμάκις (πῆλιον εἰδύλλιο: εἰκ. 28) καὶ κομὰ φορὰ καὶ οἱ ἄστοι μὲ τὰ κωνικὰ τοῦς ρούχα. Στὴ Μακεδονία ὁ πλατύς, ἐπιπέδης σκούρος, ἡ κομὰ, ἀπαντᾷται τμήμα τῆς ἐθνικῆς ἐδυμασίας. Ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ ἐψηλόβαθμοι ἀξιωματοῦχοι φορούσαν πορφύρεοις κομὰς. Στὴν ἑπιπέδου Ἑλλάδα ἡ κομὰ ἦταν τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῶν στρατιωτῶν, τῶν ναυτικῶν, τῶν ἀπλοῦν ἔργατῶν καὶ τῶν ἀγροῦν (πῆλιον εἰδύλλιο: εἰκ. 31). Ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴ εἶναι γνωστὸς πολυάριθμος παραστάσεις γυναικῶν μὲ ἕνα ψῆλο, κωνικὸν κάλυμμα κεφαλῆς, τὸ ὅποιο ἦταν ἀνοχτὸ ἐπάνω καί, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ πλεκτὸ σχῆμα τοῦ διακρίνεται ἀπὸ διάφορος παραστάσεις, πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ φάθα. Αὐτοὶ οἱ κωνικοί, ἡ ἀρχαία ἑταίρια τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἦταν στεφανίη ἀφῆμη (Αἰλιαν., *Ποικ. Ἰστ.* 1, 10) —στὴν ἀρχαιολογία ἀποκαλεῖται συνήθως πίτασο—, φαίνεται ὅτι ἐπαφῶν νὰ χρησιμοποιεῖνται στὴν καθημερινὴ ζωὴ σὲ μεταγενέστερες ἐποχῆς, συναντοῦνται ὅμως στὴ συνέχεια ὡς διακοσμητικὴ κεφαλῆς διαφόρων γυναικῶν θεοτήτων. Τὴν ἐλληνοιστ. περίοδον ἦταν δημοφιλὲς τὸ ἐπίπεδον στρωγγυλὸν καπέλο μὲ μικρὸ κωνικὸ κεντρικὸν τμήμα, ἡ λεγόμενη θιάττα (Θεόκρτος 15, 39, βλ. καὶ ἀρχαία Σχόλια) (πῆλιον εἰδύλλιο: εἰκ. 30). Σύνθηθες γυναικῶν κάλυμμα κεφαλῆς ἦταν ἕνα εἶδος ἑταίριαι σκούρου, πρὸ ἀπαντᾷται σὲ πολλὰ παραλλαγῆς καὶ εἶτε σκεπάζει ὅλα τὰ μαλλιά εἶτε ἀφήνει ἐλευθέρω ἕνα μέρος τοῦ κότους (εἰκ. 14 Γ-Ε, Α, Ν, Ρ). Σωστὰ ταυτίστηκαν οἱ σκούροι αὐτοὶ μὲ τὴ μάτρα, ἡ ὅποια ἀναφέρεται συχνὰ στὴν ἀρχαία γραμματεία ἔβη ἀπὸ τοὺς λυρικούς

ποιητές της αρχαϊκής εποχής. Από ένα ποίημα της Σαπφούς πληροφορούμαστε ότι εκείνη την εποχή είχαν έρθει στη μόδα μίτρες από τις Σάρδεις και ήταν πολύ δημοφιλείς (δκ. 98 *lobel-Page*). Μερικές φορές απεικονίζονται τότες και κομμάτιες ντυμένοι γυναίκες, φορώντας μίτρες στο κεφάλι. Πέραν αυτού, τα μνημεία δείχνουν ποικίλους κεφαλόδεσμούς που χρησιμοποιούν ως διακόσμηση της κεφαλής οι ιερρατικές εκδηλώσεις, συμπόσια και φυσικά ως διακρίσεις νικητών, με τον ίδιο συμβολισμό δηλαδή που είχαν σ' αυτές τις περιπτώσεις και τα στεφάνια.

Μία πραγμάτευση των καλυμάτων κεφαλής σε μορφή μονογραφίας λείπει από τη σχετική βιβλιογραφία. Ανάμεσα στα γενικά έργα για την αρχαία ελληνική ένδυση, ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα καλύματα κεφαλής γράφει ο E. ABRAHAM / M. M. EVANS, *Ancient Greek Dress*, Πριζ, και η H. E. στα λήμματα που άφορούν διάφορους τύπους (πίτσας, πέλος κ.λπ.). Πίτσας: E. WÜLSCHER-BÜCHLI, «Petasos e casaca», *Bull. Comitatul* 32 (1904), 93 κ.λ. (δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρη η διάκριση των δύο σχημάτων). Σπαράση ύφελι: V. K. MÜLLER, «Der Pelos, die griechische Götterkronen», έκδ. διατρήθ, Βερολίνο 1915. Μίτρα και κασόλα: H. BRANDENBERG, *Studien zur Myth. Beiträge zur Hellen- und Vordergeschichte der Antike*, Münster 1966 (Förster et commentationes 4). Ταινίες: A. KRIC, «Binden in der griechischen Kunst. Untersuchungen zur Typologie (6.-1. Jh. v. Chr.)», έκδ. διατρήθ, Mainz 1967. Πότις: D. C. KURTZ / I. BOWDREAN, «Bosoms», *Oriental Papers on Antiquity 3, Greek Vases in the J. Paul Getty Museum* 5 (1966), 35 κ.λ.

Στα αρχαία καίμια έχει διασωθεί πολύ μεγάλος αριθμός ονομάτων για τα διάφορα σχήματα και τις ποιότητες των ελληνικών υποδημάτων. Ένδεικτικά αναφέρουμε τον έρδομο μωρίαμβο του Ήρωδα, που εκτυλίσσεται σε ένα υποδηματοποιείο, και το Όνομαστικόν του Πολυδεΐου (5, 18, 7,

85-94- 10, 49). Σε σχετικά λίγες περιπτώσεις είναι όμως δυνατόν να ταυτιστούν τα όνόματα αυτά με τους επίσης ποικίλους τύπους υποδημάτων που είναι γνωστοί από τις παραστάσεις. Χοντρικά μπορούν να διακριθούν τρεις βασικοί τύποι: τα σανδάλια, που αποτελούνται από τη σόλα, ή οποία συγκρατείται με ιμάντες στο πόδι, τα καθαυτό υποδήματα, που καλύπτουν το πόδι φτάνοντας ως τον αστράγαλο ή ακόμη παραπάνω, και οι μπότες, που καλύπτουν την κνήμη. Όπως υπήρχαν μεταβατικά σχήματα ανάμεσα σ' αυτούς τους βασικούς τύπους, έτσι και σε κάθε έναν από αυτούς υπήρχε μεγάλη ποικιλία σχημάτων. Αν κρίνει κανείς από τις παραστάσεις στα διάφορα μνημεία, τα σανδάλια (εικ. 13α) ήταν σε γενικές γραμμές η απνηθέστερη μορφή υποδημάτων, τα οποία φορούσαν συχνότερα οι γυναίκες, που περνούσαν περισσότερες ώρες στο σπίτι. Μια σειρά από επιτύμβιες στήλες της κλασικής εποχής απεικονίζουν την ανδρική μορφή με κλειστά υποδήματα ενώ τη γυναικεία με σανδάλια, αν όχι ξυπόλητη. Ο ισχυρισμός που επανειλημμένως απαντάται τελευταία, δηλαδή πως τα κλειστά υποδήματα ήταν αρχικά ένα προς τους Έλληνες, οι οποίοι τα δανείστηκαν από την Ανατολή, από τους Μήθους και τους Πέρσες, μάλλον δεν ευσταθεί, αν λάβουμε υπόψη μας το τραχύ, χειμερινό κλίμα στις όρεινες περιοχές της Ελλάδας. Αντιπροσέται επίσης από τα ίδια τα εύρηματα, όπως είναι για παράδειγμα η πέλινη απομίμηση υποδήματος από τάφο της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου (900 π.Χ. περίπου) στην Άγορά της Αθήνας (εικ. 29). Ένας τύπος υποδήματος που φοριόταν συχνά και από τα δύο φύλα είναι ο καθόρισος, ένα κλειστό υποδήμα χωρίς σόλα που περνάει πάνω από τον αστράγαλο και ήταν από τόσο μαλακό δέρμα, που τείριαζε και στα δύο πόδια (εικ. 13γ). Σε ακριβείς συμμοσίων η λουτρών των βλέπουμε

13. Έλληνικά υποδήματα (ἀπό παραστάσεις σὶ ἀγγεία: α) ζ ἀπὸ τῆς μετέως τοῦ νεοῦ τοῦ Ἀπολλωνίου στὸν Θῆραο τῆς Αἰτωλίας). α) σανδάλι β) κρητικὸ γ) αἰθωνός δ) «παρισκὸ» ὑπόδημα ε) ὑπόδημα μὲ περὶθεῖον στὴν κνήμη ζ) ἑμβός η) μετὰ ἀρχαϊκῆς ἰσοχῆς θ) ἄθροισμός.

πολύ συχνά ἀρτημένο στὸ πάτωμα (παράσταση σὶ ἀγγεία: εἰκ. 21). Ὁ κόθορνος ἄνθρα, ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ στὴν ἑνδομακρίαν τῶν τραγικῶν ἤθοποιῶν τὴν φηλή τοῦ οἴκου ὅμως, ποὺ θυμίζει βύλινο πόδι, τὴν ἀπώκτειται μετὰ τὴν κλασικὴ ἴσχυϊ. Εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἰωνικὸ καὶ τὸν λακωνικὸ χῶρο ἀπαικονίζουσι μὴ παραλλαγή: ἓνα παρήμεο ὑπόδημα μὲ μακριὰ γυριστὴ μύτη. Πραγματικὰ παρισκὸς προέλευσης εἶναι ὅμως ἓνα ὑπόδημα ποὺ δίνεται μὲ ἱμάντες πάνω ἀπὸ τὸ μετακάρσιο (εἰκ. 13δ). Ἐνδιάμεσος τύπος μεταξὺ σανδαλίου καὶ ὑποδήματος εἶναι ἡ κρητικὴ, ποὺ δὲν καλύπτει τελείως τὸ πόδι, καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ σόλα καὶ ἱμάντες ποὺ ἀνεβαίνουν ψηλὰ στὴ γάμπα (εἰκ. 13β). Τὴ φοροῦσαν κυρίως στρατιῶτες, κρητικοὶ καὶ ὀδοιπόροι (παράσταση σὶ ἀγγεία: εἰκ. 32), συχνὰ πάνω ἀπὸ τὴς κάλτσες. Ὑπάρχει ἐπίσης ἓνα ἑντάλις κλειστὸ παπούτσι γιὰ τὴν ὕψα χρῆσι ποὺ ἔβανε μὲ λωρίδες ἐπίνω ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο (εἰκ. 13ε). Στὴν πρόμητι μελανόμορφη κεραμικὴ συναντεῖται ἕδη μὴ μπότα, ποὺ στὸ ἐπίνω μέρος στὸ πλάϊ ἔχει δύο ἄνοιγματα, σχηματίζοντας ἴσοι μπροστὰ ἓνα εἶδος γλωσσώτης ἀπόληξης (εἰκ. 13η). Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σχῆμα φαίνεται νὰ προέρχεται μὴ μπότα ποὺ ἔμφανίζεται ἀργότερα, ἀνοικτὴ στὸ πλάγιον μῆκος κάτω καὶ μὲ ἱμάντες γιὰ νὰ κλείνει (εἰκ. 13θ). Σωστὰ μῆλλον ταυτίσθηκε αὐτὸ τὸ σχῆμα μὲ τὴν ἄθροισμα. Ὑπάρχει τίλος καὶ μὴ μπότα ποὺ φοροῦσαν συχνὰ οἱ ἵππαις — π.χ. στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα —, τὸ ἐπίνω τμήμα τῆς ὁποίας γύριζε πρὸς τὰ ἔξω. Ἦσαν κατασκευασμένη συνήθως ἀπὸ δορά, καὶ ἴσως νὰ εἶναι ἡ ἑμβός (εἰκ. 13ζ), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Θράκη.

Μὲ τὴ συνεχῶς ἀυξανόμενη πολυτέλεια στὴν ἑνδοση ἀπὸ τὸν ἔσπερο 5ο αἰῶνα π.Χ., τὰ ὑπόδηματα γίνονται ἔλο καὶ πὸ περίτεχνα καὶ κομψά. Τὸ πὸ αἰγύλιωτο παράδειγμα γιὰ

τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο εἶναι ὁ μιμιάμβρος τοῦ ὑποδήματο-
ποιοῦ τοῦ Ἡρώνδα, στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε ἤδη.

K. DEBSCHER, «Griechisches Schuhwerk. Eine antiquarische Untersu-
chung», δὸς. Διατριβή, Würzburg 1914, B. FOHNER, *Archäologisches zur*
Geschichte des Schuhs aller Zeiten. Dem Bally-Schuhmuseum gewidmet,
Schönenwerd 1942, O. LAL, «Schuh und Schuhhandwerk in der
griechisch-römischen Literatur und Kunst», δὸς. Διατριβή, Βόννη 1967.

K. DORIAN MORROW, *Greek Footwear and the Dating of Sculpture*, Madison
1965. Ὑποδήματα στὸν Ἡρώνδα: A. BRANCOINI, «Le calzature in
*Erota 7, 57-61», *Prometheus 4* (1978), 227 κ.λ. *Der kleine Pauly*, στὸ λ.
Schub (W. H. GROSS). Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὴ ΔΕ στὰ λήμματα γιὰ τὰ
ἑσάρια εἰς ὑποδήματος (ἡμβός, κρηπίς κ.λπ.). Ὑποδήματα οἱ ἀν-
τικεῖς ἐπιτύμβιας στήλης: π.χ. H. DEWOLFER, *Die attischen Grabsteine*
des 5. und 4. Jh. v. Chr., Βερολίνο 1931, σίν. 22, 44, 45, 54.*

β) Κοσμήματα

Ὅπως συμβαίνει καὶ οἱ ἄλλοις πολιτισμοί, ἔτσι καὶ
στὸν ἑλληνικὸ ἔθνος μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ κανεὶς ὅτι ἐξαρ-
τήματα τῆς ἐνδύσεως μὲ ἀρχικὰ καθαρὰ λειτουργικὰ προό-
λουσι ἐξελίσσονται συχνὰ οἱ καλλιτεχνήματα καὶ τελικὰ
καταλήγουν οἱ πραγματικὰ κοσμήματα. Ὁ χαρακτήρας τοῦ
κοσμήματος μπορεῖ μάλιστα νὰ ἐπιρεάσει οἱ πολλὲς περι-
πτώσεις τὴ χρηστικὴ λειτουργία τοῦ ἀντικειμένου. Ἐδῶ ἀ-
ναφέρονται ἐνδεικτικὰ οἱ ὑπερμεγέθεις πόρτες μὲ διάφορα
διακοσμητικὰ ἢ εἰκονογραφικὰ μοτίβα ἢ ἀκόμη καὶ ὀλόκλη-
ρες μυθολογικὲς σκηνές, ποὺ ἔχουν χαραχθεῖ πάνω στὸ το-
ξωτὸ σκέλος τῆς πόρτης ἢ στὴν ὑπόδοχὴ τῆς περόνης. Τέ-
τοιους πόρτες ἦταν διαδεδομέναι στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ καὶ
τὴν πρόωγὴ ἀρχαϊκὴ περίοδο κυρίως στὸν βοιωτικὸ ἔθνος.
Ἐνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι οἱ περόνες μὲ πλούσια δια-

κοσμημένες κεφαλὲς καὶ συχνὰ ὑπερτωσιμὸ μῆκος: εἶναι
γνωστὸ ἓνα εἶγμα ποῦ φτάνει τὰ 82 ἐκαστὰ.

Τὸ καθαρὸ κόσμημα μὲ τὴν αἰσθητικὴν του ἔννοια, δηλα-
δὴ ἐκεῖνο ποῦ δὲν ἀποτελοῦσι λειτουργικὰ ἐξάρτημα τῆς ἐν-
δύσεως, παρουσιάζει τὴν ἴδια σχετὸν ποικιλία ὅπως καὶ σήμε-
ρα: διαχτυλίδια, φέλια ποῦ φοροῦνται πάνω ἀπὸ τὸν καρπὸ ἢ
στὸ βραχίονα, ἐνώτια, περιδέραια καὶ ταινίες γιὰ τὸ λαμπρὸ,
ἀλλὰ καὶ περισκελίδια καὶ σταυρωτοὶ ἱμάντες γιὰ τὸ ἐπάνω
μέρος τοῦ σώματος, ἀλυσίδες ποῦ στειρώνονταν στoὺς ὤ-
μους καὶ ἔπεφταν πάνω στὸ θώρακα καὶ διακοσμητικὰ χάλ-
κινα διακάρια (ἐφφλίδες) ποῦ ράβονταν πάνω στὰ ἐνδύματα.
Οἱ ἀναφορὲς στὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ τοὺς καταλόγους τῶν
ναῶν (βλ. σ. 91 κ.λ.), οἱ παραστάσεις στὴν τέχνη καὶ κυρίως
τὰ πολυάριθμα ἀντικείμενα ποῦ ἔχουν σωθεῖ ἀφήνουν νὰ
διαφανοῦν μὲ εὐκρίνεια οἱ διάφορες τύψεις καὶ ἐξελίξεις τῆς
τεχνουργίας τοῦ ἑλληνικοῦ κοσμήματος ἀπὸ τὴ γεωμετρι-
κὴ ἐποχὴ καὶ ὕστερα, παρὸς μείνου ἀκόμα πολλὰ εἰρωτήμα-
τα, ἰδιαίτερα στὸ πεδίο αὐτό. Ἀντίθετα μὲ τὴ σχετικὰ περιο-
ρισμένη χρῆσις κοσμημάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατα-
σχῆν κλασσικῆς περιόδου — τῆς ἐποχῆς τῆς μετριῆς ἐσθήτης
τοῦ Θεουκιδίδη (βλ. σ. 100) — οἱ ἄλλες ἐποχὲς ἐκδηλώνεται
ἰδιαίτερη προτίμησις γιὰ τὸ κόσμημα: κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν
ἐποχὴ ἡ ἀνατολικὴ Ἰωνία εἶχε τὰ πρωτεῖα στὴ χρυσοχοί-
α καὶ ἀκόμη καὶ ἄνδρες φοροῦσαν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν κο-
σμήματα στὸ λαμπρὸ καὶ τὰ αὐτὰ: κατόπιν, κατὰ τὴν ὕστερη
κλασσικὴ καὶ τὴν πρόωγὴ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ κοσμηματο-
ποιία γνώρισε πρωτοφανῆ ἀνάθησι. Τὰ περισσότερα χρυσὰ
κοσμήματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς βρέθησαν στὴν περιοχὴ τῶν
βάρβαρων Σκυθῶν, ἡ ὁποία εἰσήγε ἑλληνικὰ κοσμήματα καὶ
προσέλαβε ἑλληνες χρυσοχόους, καθὼς καὶ στὸν Τάραντα
στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδι, ὅπου ἀνοῦσαι καὶ ἡ νότια παραγω-

γή. Πολλά χρυσά κοσμήματα εκπληκτικής καλλιτεχνικής και κατασκευαστικής ποιότητας έχουν βρεθεί τα τελευταία χρόνια και σε άνακταρες στον μακεδονικό χώρο, όπου τα εγρήματα χρονολογούνται από την αρχαϊκή εποχή (όπως π.χ. στη νεκρόπολη της Σίνδου) μέχρι την ύστερη κλασική και την ελληνιστική περίοδο (όπως π.χ. σε τάφους στην Άμφιπολη, τη Βέροια, τη Βεργίνα).

Για τις αθηνιότερες οικονομικά τάξεις υπήρχαν κοσμήματα από φθηνά υλικά (χαλκό, γυαλί κ.ά.), όπως επίσης ισοκατάστατα των χρυσών κοσμημάτων από επιχρυσωμένη παρακάτω, τα οποία μωμούνταν όρισμένα διακοσμητικά σχήματα με έντυπωσιακή άκρβεια.

Σε όρισμένες περιπτώσεις το κόσμημα είχε και χαρακτήρα φυλαχτού. Αυτό το γνωρίζουμε με βεβαιότητα για έναν μεγάλο αριθμό θακτυλιδίων και περιάπτων για το λαϊκό με μαγικές επιγραφές και σύμβολα.

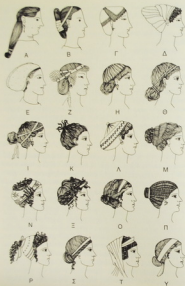
Επίσημη από την πλούσια βιβλιογραφία για τα κοσμήματα: F. AMY, 1913, *Collection Helène Stathatos. Les bijoux antiques*, Στρασβούργο 1913. C. BECATTI, *Orifaberie antiche dalle etrusche alle barbariche*, Ρώμη 1955. H. BOEFMANN/P.F. DAVIDSON, *Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander*, Mainz 1965. B. SEGALL, *Zur griechischen Goldschmiedekunst des ersten Jahrtausends v. Chr. Eine Schmiedegruppe im Schmachsmuseum Pforzheim*, Wiesbaden 1966. E. BELLEFIELD, *Schmuck, Göttingen* 1968 (Archaeologia Homerica, I.C.). A. GREENBERG, *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, 2 τόμοι, Βερολίνο 1970-1975 (Staatl. Museum Preuß. Kulturbesitz, Antikensammlung, Berlin). R. LAUFNER, *Orfèbre et industrie orientales*, Παρίσι 1978. R. HIGGINS, *Greek and Roman Jewellery*, Λονδίνο 1980. E.M. DE JONG, *Gd ori di Taranto in età ellenica* (κατάλογος έκθεσης, Μιλάνο/Τάρας 1984-1986), Μιλάνο 1984. B. DEGENHARDT, *Griechische Goldschmuck*, Mainz 1985. Μικρονομία τύποι κοσμημάτων: K. HAIMZEL, *Der Oberrhein der Griechen und Etrusker*, Βόννη 1981 (Abh. des archäol.-epigr. Seminars der Univ.

Wien, 14). J. BOUDOUAN, *Greek Gems and Fingerings. Early Bronze Age to Late Classical*, Λονδίνο 1970. M.S. BUNER, *Historia numismatica griega*, Ρουάν 1938. I. BLANK, *Studien zum griechischen Halbweltmetall der archaischen und klassischen Zeit*, Κολωνία 1974 (ed. डातράφ, Mainz 1973).

Χρυσά εγρήματα από αυθεντικές τάφους: M.I. ANTONOVA, *Treasures from Scythian Tombs in the Hermitage Museum Leningrad*, Λονδίνο 1969. Βασιλικές πόρτες καλές άπεικασίες από R. HADEN, *Frühe griechische Sagenbilder in Bionien*, Άθήνα 1936, πλ. 1-17. Έλληνικές πόρτες: P. JACOBSTHAL, *Greek Pins and their Connections with Europe and Asia*, Όξφόρδη 1956. Υπαιμαγίθους πόρτες, ό.π., 90. Πέποιες άπεικασίες χρυσών κοσμημάτων: I. BLANK, *Griechische Goldschmuckimitationen des 4. Jh. v. Chr.*, *Antike Welt* 1976, 19 κ.ά. Φυλαχτά: C. BOVNER, *Studies in Magical Amulets Chiefly Graeco Egyptian*, Ann Arbor 1950 (Univ. of Michigan Studies, Harnanistic Series, 49).

γ) Κομωσείσ

Στα όμηρικά έπη μαρτυρούνται για τούς πρώιμους χρύσους μακριά μαλλιά και για τα δύο φύλα: το ίδιο πιστοποιούν για την αρχαϊκή εποχή τα σωζόμενα εγρήματα. Δύο βασικοί τύποι μπορούν να διακριθούν εδώ: στον έναν τα μαλλιά πέφτουν πίσω από τα αυτιά μέχρι την πλάτη, στον άλλο ένα μέρος τους πέφτει και έμπρός πάνω στο στήθος. Και οι δύο αυτοί βασικοί τύποι παραλλάσσουν αν άποδοθούν τα μαλλιά είτε ως ένιατος όγκος είτε χωρισμένα σε βουστρίχους που μωιάζουν με πλεξίδες. Συχνά τα μαλλιά δένονται σφιχτά με στρογγυλή ταινία, άλλοτε είναι από ελεύθερα στον αυχένα, καμιά φορά δένονται στην κάτω άκρη με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να μαζευτούν και προς τα πάνω. Γύρω στα μέσα του Του αιώνα π.Χ. παρατηρείται μια διαφορετική μόδα, κατά την όποία τα μαλλιά κόβονται στο ύψος του αυχένα ή λίγο παρακάτω. Ό συνήθως πλούσιος όγκος των μαλλιών

πού σκέπαζε τὰ αὐτιά παρουσιάζει, μὲ τὴ βοήθεια ἑγγύρακτων γραμμῶν, ὁριζόντια διάταξη, πράγμα τὸ ὁποῖο ἐδήγησε στὸν ὄρο «ὀφρωπιτὴ φενάκη», ἂν καὶ ἴσως πρόκειται βέβαια γιὰ τεχνητὴ πιρούκα. Παρίπου στὰ μῆσα τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ. ἀρχίζου νὰ προτιμοῦν ἐκτός ἀπὸ τὴν κόμμωση μὲ τὰ μαλλιά ἐλεύθερα πρὸς τὰ κάτω καὶ μὲ κόμμωση πού παλαιότερα ἀπαντοῦσε μόνο εἰ μεμονωμέναις περιπτώσεσι καὶ στὴν ὁποία τὰ μακρὰ μαλλιά πού πέφτουσαν στὴν πλάτη δύνωνταν μὲ ταινία, ἀπ' ὅπου κρεμόταν πάλι ἡ ἄκρη τους. Αὐτὸς ὁ «σάκκος» τὸν μαλλίων ἀποκαλεῖται στὴν ἀρχαιολογία κρηθίλιος, ὄρος πού παραδίδει ὁ Θεουκιδίδης (I, 6), παρότι ἴσως εἶναι σίγουρο ἂν ἡ χρῆσις του εἶναι οὐσαυτί.

14. Ἑλληνικαὶ κομμώσεις καὶ καλλήματα κεφαλῆς. Α παρὶ τὸ 500 π.Χ. (ἀπὸ τὸν ἀρρωστὴ μὲ πρωτομὴ γυναικας, *Beauley*, 407 36, 2). Β παρὶ τὸ 565 π.Χ. (ἀπὸ τὸ ἄγγελο Φρανοσού, *Beauley*, 407 76, 1). Γ παρὶ τὸ 550 π.Χ. (ἀπὸ τὴ μικρογραφικὴ εἰκόνα, *Beauley*, 407 178, 2). Δ παρὶ τὸ 510 π.Χ. (ἀπὸ τὸ ἄγγελο τοῦ Εὐθύμοι, *Beauley*, 407 23, 7). Ε παρὶ τὸ 510 π.Χ. (ἀπὸ τὸ ἄγγελο τοῦ Περσίου, *Beauley*, 407 115, 2). Ζ παρὶ τὸ 490 π.Χ. (ἀπὸ τὸ ἄγγελο τοῦ Ζωγράφου τοῦ Βούρου, *Beauley*, 407 369, 5). Η παρὶ τὸ 460 π.Χ. (ἀπὸ τὸ τετράραχμα τῶν Συρακοσίων, *Kraus-Hirmer* 84 R). Θ παρὶ τὸ 460 π.Χ. (σὺν ἴδω, 88 R). I παρὶ τὸ 450 π.Χ. (σὺν ἴδω, 89 R). K παρὶ τὸ 450 π.Χ. (σὺν ἴδω, 90 R). Λ παρὶ τὸ 440 π.Χ. (σὺν ἴδω, 92 R). M παρὶ τὸ 440 π.Χ. (σὺν ἴδω, 93 R). N παρὶ τὸ 413 π.Χ. (σὺν ἴδω, 102 R). Ξ παρὶ τὸ 405 π.Χ. (ἀπὸ τὸ τετράραχμα τῶν Συρακοσίων, *Kraus-Hirmer* 199). O παρὶ τὸ 300 π.Χ. (ἀπὸ τὸ νόμισμα τῶν 100 λεπτῶν τῶν Συρακοσίων, *Kraus-Hirmer* 136). Η τιλὸς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (ἀπὸ τὸ χρυστὸ ὀγκυλίδιον ἀπὸ τὴ Μόντολα, *Borasi, Obsequio*, σελ. 83). P παρὶ τὸ 290 π.Χ. (ἀπὸ τὸ ἄγγελο τύπου Γαβθίας, ἀρ. ἀρχειοτ. Ἰνστιτούτου Ρώμης 62.1968). Y 221-204 π.Χ. (ἀπὸ τὸ χρυστὸ τετράραχμα τοῦ Πτολεμαίου Δ', *Kraus-Hirmer* 808). F 125-121 π.Χ. (ἀπὸ τὸ τετράραχμα τῶν Συρακοσίων, *ΚΑΕΟΠΙΑΤΡΑ ΘΕΑ*, *Kraus-Hirmer* 756). Y 52-30 π.Χ. (ἀπὸ τὸ χάλκεον νόμισμα τῆς Κλεοπάρας Ζ', *Gianni, Rivista di Archeologia*, σελ. D).

Γ' ΕΝΑΥΤΗ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ, ΚΟΣΜΩΣΕΙΣ

Έκτός από τὰ μακριὰ μαλλιά, στους άντρες συντηζόνταν και οι κοντές κομμώσεις, όπως μαρτυρείται από τις παραστάσεις ήδη για τὸ πρώτο μισό τοῦ ἑαυ αἰώνα π.Χ. Ἡ θεωρία ποὺ ἔχει συχνὰ διατυπωθεῖ, ὅτι ἡ μόδα τῶν κοντῶν μαλλιῶν ἀφοροῦσε περισσότερο τοὺς ἄλλοιους και ἐξαπλωθεῖκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἑαυ αἰώνα π.Χ. λόγω τοῦ ἀξζανόμενου ἐπιεικέρους γὰ τὸν ἄλλητισμό, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τις παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα, διότι σ' αὐτοῖς οἱ άντρες ἀπεικονίζονται μὲ κοντὰ μαλλιά, ἀρχικὰ σπανιότερα, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου όμως ἄλο και συχνότερα, και πάντως σὲ ἄλλες τις ηλικίες. Ὅσο στυπθζαν τὰ κοντὰ και τὰ μακριὰ μαλλιά, τὰ πρώτα συμβόλιζαν τὸ πένθος, όπως γνωρίζουμε ἔδη ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη (*Ιλιάδα* Ψ 46). Πρὶν ἐγκαταλειφθεῖν τὰ μακριὰ μαλλιά στους άντρες και διαχωριστοῦν οἱ κομμώσεις άντρῶν και γυναικῶν κατὰ τὴν ὄρμη κλασικῆς ἐποχῆς, μισολάβησε ἴνα διάστημα κατὰ τὸ ὅποιο ἔγινε ἰδιαίτερα δημοφιλὴς ἴνα εἶδος κομμώσης μὲ δύο πλεκτὲς κοτσίδες ποὺ δένονταν στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς.

Οἱ γυναῖκες συνήχζαν στὴν κλασικῆ περίοδο και τις μετέπειτα ἐποχῆς νὰ ἔχουν μακριὰ μαλλιά και εἶχαν πολυάριθμες δυναστεῖες νὰ διαμορφώσουν τις κομμώσεις τους μὲ τὴ βοήθεια μητρῶν και ταπεινῶν. Ἡ εἰκόνα 14 δείχνει παραδειγματικὰ κομμώσεις βασιμμένα σὲ παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα και νομίσματα, μὲ χρονολογικὴ σειρά.

Κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ και κλασικὴ ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα ἔταν πολὺ συντηθμένη ἡ γενειάδα, και μάλιστα ἡ πλούσια γενειάδα, στὴν ὁποία ἔδιναν μὲ προσγεμῖνο κόσμημα τὸ σχῆμα σφῆνας (σφισσοπέγαν). Οἱ ἔρβροι ἀντίθετα, όπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῶν Κοῦρων και τις παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα, ἔταν, όπως φαίνεται, μέχρι τὸ τέλος τῆς ἐρβρικής ηλικίας βρισκόμενοι καλά, ἀπὸ τὸ χροῖδι ἀποδίδεται πολὺ σπά-

να. Ὅπως μαρτυρεῖται ἰσῖως ἀπὸ τις παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα, και τὸ μουστάκι (μύσταξ) βρισκόταν κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο. Ἀργότερα, όπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Πλοῦταρχο (*Κλειομένης* 9), τὸ βύρισμα στὴ Σπάρτη ἔταν μάλιστα ἐπιβεβλημένο ἀπὸ τὸ κράτος. Στὸ πλαίσιο τῆς ιστορίας τοῦ ἐνδύματος μπορεί νὰ παρατηρήσει κανεὶς ἔως τὰ σημερινὰ χρόνια πόσο γρήγορα διαδίδεται μὲ κανονικότητα ἡ μόδα, ὅταν εἰσάγεται ἀπὸ ἕναν ἡγεμόνα ἢ κάποια ἄλλη ἐξῖχουσα προσωπικότητα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ καλοβύρισμένο πρόσωπο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἔγινε πρότυπο, και ἡ Ἐλληνικὴ γενειάδας μόδα τὴν ὁποία δὲν μπορούσαν νὰ ἀναστειλοῦν οὔτε οἱ κρατικὸι νόμοι —ὅπως στὸ Βυζάντιο κατὰ τὴ Ρόδο (*Ἀθήναιος* 13, 564 κ.ἄ.)—, οὔτε ἡ στωικτικὴ διάθεση τῶν κομμωκῶν και ἡ ἐπιμονὴ τῶν φιλοσόφων στὴν παραδοσιακὴ γενειάδα. Ἀπαιτεῖται βέβαια πάντοτε κάποιο χρονικὸ διάστημα ἔως ὅτου ἐξαπλωθεῖ μὲ νέα μόδα, όμως στὴν Ἀρχαιότητα, ποὺ δὲν ἔπθζαν περιοδικὴ μόδας, ἡ ἐξάπλωση ἔταν πὸ ἀργὴ ἀπ' ὅτι σήμερα. Γ' αὐτὸ ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ διαπιστώσει κανεὶς —και τοῦτο οἱ σχῖση μὲ τὴν ἄβια ποὺ ἔχουν ὀρισμένες παραστάσεις ὡς πηγὴς γιὰ τὴν ιστορία τῆς ἔνδυσης στὴν Ἀρχαιότητα— ὅτι π.χ. σὲ ἕνα κατασκευαστικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Ἀπουλία ὁ Μέγας Ἀλεξάνδρος ἀπεικονίζεται γενειοφόρος στὴ μάχη ἐναντίον τῶν Περσῶν. Ὅπως φαίνεται, ἡ πληροφορία γιὰ τὸ βύρισμένο τοῦ πρόσωπο δὲν εἶχε φτάσει ἀκόμη στους Ἑλληνες τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἐνῶ ἀντίθετα γνώριζαν γιὰ τις νέες του ἐπὶ τῶν Περσῶν. Γύρω στὸ 300 π.Χ. ἡ κανονικὴ μόδα πρῖνι όμως νὰ εἶχε ἐπιβληθεῖ και στὴ Νότια Ἰταλία. Σύμφωνα μὲ τὸν Βάρριον, κορυτὲς ἀπὸ τὴ Σικελία ἔρχονταν στὴ Ρώμη (*De re rust.* II, 11, 10). Ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ νομίσματα τῶν Διαδόχων, τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἔπθζαν καμιά φορὰ ἄν-

τιθράσεις ενάντια στο ένταλλο ξυρισμένο ανδρικό πρόσωπο, όμως και στον ελληνικό χώρο ή πλούσια γενειάδα δεν έπαυθη να τη μόδα παρά την εποχή του αυτοκράτορα Ἀδριανού (117-138 μ.Χ.).

W. BREMER, «Die Haartracht des Mannes in archaisch-griechischer Zeit», *Id. Διαρπύξ, Gießen 1911*. J. FINK, «Die Haartrachten der Griechen in der ersten Hälfte des ersten Jahrhunderts vor Christus», *Id. J. FINK / H. WEBER, Beiträge zur Trachtgeschichte Griechenlands, Würzburg 1938*. R. HIRSCHMANN, *Id. M. JEDING-GESTERLING / C. BREUSCHEN (Έπιμ.)*, *Entworfungen. Eine storia della moda dei capelli dall'antichità fino ai giorni nostri*, Neumünster 1968. *RE*, στή λ. Haartracht και Haarschnitt (STEININGER). *Der Kleine Pauly*, στή λ. Haartracht, Haarschnitt (W. H. GROSS). Για την πρώιμη εποχή S. MORINARO, *Kleidung, Haar- und Bartwuchs*, Göttingen 1967 (*Archaeologia Homerica*, I, A και B). Καλύτερη έπισκόπηση των εργαλειακών τύπων της αρχαϊκής περιόδου: C. M. A. BEHNER, *Kontai. Ancient Greek Maidens*, Λονδίνο 1968. Της Ίλιας, *Kontai. Ancient Greek Youth*, Λονδίνο 1970. Κροβύλλος: A. BEMPE, «Totici», *Symbola Coloniensia Inscripta Kroll septenario obitu*, Coloniae 1949, 85 κ.λ. Γενειάδα: *RE*, στή λ. Bar (A. MÜ.). *Der Kleine Pauly*, στή λ. Bar (W. H. GROSS). Παράσταση του Ἀλεξάνδρου σε κατωτακτικό έγγυλο: H. HENDEMANN, *Beizender der Größe und Davener Koldmannen auf antoninischen Münzabbildern*, Halle 1885 (*Hallisches Münzkabinettsprogramm*, 8). Σχετικά με το κορίτσι της γενειάδας κατά το πρότυπο του Ἀλεξάνδρου: A. BEMPE, «Hellenische historische Reliefs», *Bonner Jahrbücher* 155/156 (1955/56), 112 κ.λ., Ίλιας 124 κ.λ.

2. ΡΩΜΗ

α) Ἐνδυση

Ἡ σημασία που είχε ἡ ένδυση στή ζωὴ τῶν Ρωμαίων ἀπέχτι ἀρκυτὰ ἀπὸ τὴν ἀντίληψή που επικρατοῦσε στους Ἑλ-

ληγες. Στὴν Ἑλλάδα ἡ ένδυση ἦταν καθαρὰ προσωπικὴ ἐκπέθεσι, δηλαδὴ ὁ καθένας ντυνόταν σύμφωνα με τὸ προσωπικὸ του γούστο και τὴς οικονομικῆς του δυνατότητες στὸ πλαίσιο τῆς γενικῆς διαδεδομένης μόδας. Οἱ Ρωμαῖοι, ἀντίθετα, σὲ θέματα ένδυσης γιὰ δημόσιες ἐμφανίσεις δίσπονταν ἀπὸ αὐστηρῆς συμβάσεις ἀλλὰ και κανονιστοὺς νομικῆς ὑπόστασης: μόνο ὁ Ρωμαῖος πολίτης εἶχε δικαίωμα να φορᾷ τὴν τῆβεννο (togā)· τὸ χρώμα και τὸ φάρδος τῆς ταυνωτῆς παρυφῆς τῆς φανέροναν ἀνὸ ἡνδεδεμένου με τὴν τῆβεννο ἄνθρωπος στους πατρικίους, τοὺς ἱππεῖς ἢ τοὺς ἀπλοὺς πολίτες. Σὲ κάθε ένδυμα ἀντιστοιχοῦσε και συγκεκριμένο εἶδος ὑποδήματος. Ἦταν ἐπίσης ἀνάρμοστο να φοροῦνται ὀρεμένα εἶδη ἐπανωφορίου πάνω ἀπὸ τὴν τῆβεννο. Ἡ μόδα προοριζόταν γιὰ τὴ Ρωμανία δίσπονα. Βεβαίως τίτοιες προδιαγραφῆς ἀναιροῦνταν κάθε τόσο, ἀφοῦ οἱ κανόνες τῆς ένδυσης τηροῦνταν με λιγότερη αὐστηρότητα σὲ μετὶ δημόσιες ἐμφανίσεις, και σὲ ἄλλες πόλεις τῆς χώρας ὁ κοινωνικὸς διαχωρισμὸς σύμφωνα με τὸ ένδυμα δὲν ἦταν τόσο αὐστηρὸς ὅσο στὴ Ρώμη. Τέλος, ὑπῆρχε συγχρόνως ἕνας ἐπίσημος και ἕνας καθημερινὸς τρόπος ένδυσης.

Οἱ διάσπαρτες πληροφορίες στὴς ἀρχαῖες πηγῆς σχετικά με τὸν τρόπο ένδυσης τῶν Ρωμαίων κατά τὴς πρώιμες περιόδους παραμένουν ἀκόμη ἀρκυτὰ ἀσαφεῖς λόγω τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν Ἰβια τὴ Ρώμη. Ὅ,τι ὅμως ἔρθε στὸ φῶς κατά τὴς ἀνασκαφῆς τῆς πόλης — ἔσον ἀφορᾷ παραστάσεις ἀνθρώπων μορφῶν πρόκειται κυρίως γιὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ και χάλκινα εἰδύλλια — εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ γνωστὸ και ἀπὸ ἀντίστοιχα εὑρήματα ἀπὸ τὴν Ἑπίρουα. Τὰ ἐπιτροπικὰ ἔργα μποροῦν λοιπὸν νὰ μετὶ δώσουν μετὶ εἰκόνα τῶν ρωμαϊκῶν ένδυμάτων τῆς πρώιμης ἐποχῆς. Πολυἀριθ-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Φαγητό και ποτό

ΚΑΙ ΓΙΑ ΑΥΤΟΝ ΤΟΝ ΤΟΜΕΑ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα ἔχουμε στὴ διάθεσή μας τόσο γραπτὲς ὅσο καὶ ἀρχαιολογικὲς πηγές. Ἀνάμεσα στὲς γραπτὲς πηγὲς ποῦ ἀφοροῦν τὰ πρῶιμα ἀρχαῖα χρόνια πρέπει καὶ πάλι νὰ ἀναφέρουμε τὰ ἰατρικὰ ἔπη, ὅπου περιγράφονται ἀκριτὰ διεξοδικὰ τὰ τρόφιμα, ὁ τρόπος παρασκευῆς τους καὶ οἱ συνήθειες τῶν ἄρῶν ὡς πρὸς τὸ φαγητό. Ἰδιαιτέρως σημαντικὲς γιὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνες εἶναι οἱ *κωμωδίες*, ὅπου τὸ φαγητό καὶ τὸ ποτὸ παίξουν σημαντικὸ ρόλο ἤδη ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη, κυρίως μάλιστα ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ στὴ Μίση καὶ στὴ Νέα Κωμωδία ὁ μάγειρος γίνεται σταθερὴ καὶ ἀπαραίτητη μορφή ποῦ καυχίεται μὲ ἀκριτὴ ὑπερβολὴ γιὰ τὴν τέχνη του. Ὁ Ἄθηναιος συγκέντρωνε ἀργότερα στοὺς ἀπειροσμοστές μεγάλο ἀριθμὸ γαστρονομικῶν ἀποσπασμάτων ὄχι μόνον ἀπὸ αὐτὲς τὲς κωμωδίες, ποῦ ἔχουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χαθεῖ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ βιβλία τῶν μαγειρικῆς τῆς Ἀρχαιότητος, διασωζόμενα τουλάχιστον ἔτσι κατὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἱεζοδικεῖμα κείμενα ποῦ εἶχαν ἀρχίσει νὰ πληθαίνουν μετὰ τὸν 10 αἰῶνα π.Χ. — παραδίδεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Μίθαικου ἀπὸ τὴς Συρακοῦσος, τοῦ Φειδία τῶν βιβλίων μαγειρικῆς — ἀλλὰ δὲν ἔφτασαν πλήρη ὡς ἡμᾶς, μὲ μόνη ἐξαιρέση τὸ ἔργο τοῦ Ἀπίκου ποῦ εὐρίζεται ὀλίγηλευρο. Ὅρισμὲνες σύντομες συνταγὲς διατηρήθηκαν σὲ παπύρους. Ἀπὸ τοὺς λατινοὺς συγγραφεῖς, πέρα ἀπὸ τοὺς κωμικοὺς ποιητῆς, ποῦ παραμένουν καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ πιστοὶ στὴ ἑλληνική

νικὰ πρότυπά τους, τὰ σημαντικότερα στοιχεῖα γύρω ἀπὸ τὸ φαγητό καὶ τὸ ποτὸ τὰ παρέχουν ὁ Κάτων (*De agri cultura, Peri γεωργίας*), ὁ Βάρρων (*De re rustica, Περί ἀγροτικῆς οἰκονομίας*), ὁ Κολουμέλλας, συγγραφεὺς ποῦ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τὸν 10 αἰῶνα μ.Χ., καὶ διάφοροι σατιρικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος στὸ *Naturalis historia* (Φυσικὴ ἱστορία) καὶ ὁ Ἀπουλιεὺς στὸν Χρυσὸ Ὅνο. Ὁ Πατρίωνος ὠστόσο τοὺς ἔχει πρῶτος οἱ ζωντόνια μὲ τὸ περίφημο Δείπνο τοῦ Τριμαχίωνα. Ἡ παράδοση ἀναφέρει τὸ μοναδικὸ βιβλίον μαγειρικῆς τῆς Ἀρχαιότητος ποῦ διασωθῆκε ἀκέραιον, τὸ *De re coquinaria* (Περὶ μαγειρικῆς), ὡς ἔργο τοῦ Ἀπίκου, τοῦ γνωστοῦ καλοφαγῆ τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. ὠστόσο, ἡ τελικὴ μορφή τοῦ ἔργου πρέπει κατὰ πάσα πιθανότητα νὰ συντάχθηκε τὸν 10 αἰῶνα μ.Χ. Οἱ ἀρχαῖες διαίτες, ὅπως γιὰ παράδειγμα τοῦ Ἄνθιμου ἀπὸ τὴν ὕστερη Ἀρχαιότητα, οἱ ὅποιοι εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὲς γραπτὲς πηγές, ἀνήκουν λόγω τῆς ἰσομορφίας τους στὸ χῶρον τῆς ἰατρικῆς.

Στὸ σύνολό τους οἱ ἐπιγραφὲς δίνουν σχετικὰ περιορισμὲνες πληροφορίες. Μποροῦμε παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ ἀναφέρουμε καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση τὲς ἐπιγραφὲς τῶν Ἑρμοκοπέδων, ὅπου ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποῦ προσορίζονταν γιὰ δημοπρασίαν περιλαμβάνονταν καὶ διάφορα τρόφιμα. Μὲ ἐπιγραφὴ τῆς Δέλου ἀναφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴν αἴτηση τῶν ἐργατῶν ποῦ ἐργάζονταν στὸ ναὸ τὸ 279 π.Χ. Ἡ ἐπιγραφὴ μὲ τὸ Δείκταγμα τοῦ Δικηλαίου ἀναφέρει τὲς μάλιστα τιμὲς διαφόρων τροφίμων στὲς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ.

Οἱ ἀρχαιολογικὲς πηγὲς παρουσιάζουν — εἰδικὰ ὅσον ἀφορᾷ τὸ χῶρον τοῦ φαγητοῦ καὶ τοῦ ποτοῦ — ἐξαιρετικὴ μεγάλη ποικιλία. Ἐδῶ κατὰ πρῶτον λόγον πρέπει νὰ ἀναφέρουμε, ἂν λάβουμε ὑπόψιν μας τὸ πλῆθος τῶν ἀντικειμένων ποῦ

χει διασωθεί, τὰ ἀνορθωτὰ δείγματα ἀγγείων πού βρέθηκαν και τὰ ὅποια χρῆσιμα ὡς πιῶτα φαγητοῦ, ὡς κόπυλλα γιὰ ποτό, ὡς σκεύη γιὰ τὸ μαγεύματα και γιὰ τὴ διατήρηση τῶν τροφίμων, καθὼς ἔπισχε και διάφορα σκεύη ἀπαράτητα γιὰ τὸ φαγητό, ὅπως μαχαροπήτρουνα, κουτάλλες, σουρωτήρια και ἄλλα ἐργαλεῖα κουζίνας. Ἡ ἀπεικόνιση σκευῶν συμποσίων και φαγητοῦ ἀποτελεῖ προσηφίλις θέμα τῆς τέχνης ἀπὸ τὸ 600 π.Χ. περίπου. Ἀπὸ τὴν ἑλληνοστική ἐποχὴ προσφίνονται και οἱ νεκρὲς εἰσέτις μὲ ἀκριβεῖς ἀπεικονίσεις φρούτων, ἰδιώδηων φαρῶν, θηραμάτων κ.ο.κ. Μποροῦμε νὰ προσθήσουμε και τὰ φηγευτὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ «ἐσθάρτου οἴκου», τὰ ὅποια μὲ ἓνα εἶδος ὀφθαλμαπάτης δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ἔδαμο καλύπτεται μὲ τὰ ἀποράγια ἐνὸς πλοῦστου γέφυματος. Διάφορες σκευὲς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ εἰς ρωμαϊκὲς τοιχογραφίας και εἰς ἀνάγλυφα μᾶς μεταφέρουν εἰς καταστάματα τῶν ἀρτοποιῶν, τῶν κροτωλλῶν, τῶν ὀπωροπωλλῶν και τῶν οἰνημπορῶν. Τίλος, εἰς πόλεις γύρω ἀπὸ τὸν Βαζούβιο βρέθηκαν ἀκριτὰ πραγματικὰ τρόφιμα, ἂν και ἦταν τῆς περισσοτέρας φορὲς ἀπανθροκωμένα, ὅπως γιὰ παράδειγμα καρβέλια, γλυκὰ, σιτηρὰ, ἑλιές, ξηροὶ καρποὶ, αἰνῶ κ.λπ. (ἀν. 37). Στῆς ἀρχαιολογικὲς ἀνακαυρὲς πού γίνονται σήματα δίνεται εἰς γενικὲς γραμμὰς προσοχὴ και εἰς ἀπορίματα κουζίνας, εἰς ὅσα ζῶων και εἰς ἄλλα παρόμοια, γιατί αὐτὰ τὰ εἰρήματα προσφέρουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ διατροφή εἰς τὴν Ἀρχαιότητα. Ἰδιαίτερα ἰδιαίτερες πληροφορίες ὀφείλομα και εἰς τὴν ἰσχυρὰ ἀρχαιολογία, ἣ ὅποια ἰδραυθῆκε τῆς τελευταίας δεκαετίας ὡς ἰδιαίτερος κλάδος. Οἱ ἀμφορεῖς και οἱ πιθοὶ πού χρῆσιμα γιὰ τὴ μεταφορὰ τροφίμων εἰς τὴν Ἀρχαιότητα και βρέθηκαν μέσα εἰς νεκρὰ ἀποτελοῦν, μὲ βᾶση τὴν τυπολογία και εἰς ἐπιγραφὰς τῶν σφραγιῶν τους, ἄμασι

μαρτορία γιὰ τὴ μεταφορὰ μέσα τῆς θαλάσσης ὁδοῦ εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης, ὅπως εἶναι κυρίως τὸ κρασί και τὸ λάδι. Ὡστόσο εἰς σιτηρὰ, πού ἔπισχε μεταφέρονταν εἰς μεγάλας ποσότητες, εἰς ἔκρηον ἕχρη ἔπισχε συνήθως στοιβάζονταν μέσα εἰς σακιά. Πότε πότε βρέθηκαν εἰς νεκρὰ καταλοιπα τροφῶν, ὅπως κοκοῦτσια ἑλιῶν, σταφυλιῶν και ἀμύγδαλα. Στὶ ἓνα μικρὸ ἑμπορικὸ πλοῖο πού βυθίστηκε περίπου τὸ 100 π.Χ. εἰς ἄκτις τῆς Νότιας Γαλλίας (Μπαὶ ντὲ Καβαλιάρ) βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ ἀμφορεῖς γιὰ κρασί και λάδι, εἰς τὰ γούρων εἰς μεγάλας ποσότητες. Προφανῶς τὸ ἑμπορικὸν τοῦ πλοῖου περιλάμβανε και παττὸ χερσινὸν κρέας.

Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ μάγειρου εἰς παλαιὰς: A. GIANNI, «La figura del cuoco nella comedia greca», *Ann. 13* (1966), 137 κ.λ. H. DODD, *Magnus Die Rolle des Kochs in der griechisch-römischen Komödie*, Μόναχο 1964 (*Zetemata*, 32). A. MICHEL-LAMPAKE, Ἡ διατροφή τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κατὰ τὸς ἀρχαίους κεραιολογίους, Ἀθήνα 1934. Βεββία μαγειρικὴ εἰς τὴν Ἀρχαιότητα: RE, σὺλ. 1. Kochkünstler (F. BELLING). Ἐπιγραφαὶ τῶν Ἑρρακοπέδων και διάταγμα περὶ τῶν τῶν Διοκληττανῶν βλ. σ. 29 κ.λ. Ἐπιγραφαὶ τῆς Ἀθήνας: DR. HOSKINS, «Comptes et inventaires des temples déliens», *BCH 14* (1890), 389 κ.λ. Ἀγγεῖα, μαγειρικὰ ποτή κ.λπ.: βλ. σ. 61 κ.λ. Παραστάσεις μαγειρίας: R. FEHL, *Orientalische und griechische Götter*, Βόννη 1971. J. M. DENTON, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du Ier au IVe siècle av. J.C.*, Παρίσι 1962. O. MURRAY (ἑπιμ.), *Symposion. A Symposium on the Symposium*, Ὀξφόρδη 1990. K. VERNERIGL / B. KAUFER (ἑπιμ.), *Küche der Schule - Kultur des Trinkens*, Μόναχο 1990. Νεκρὲς εἰσέτις H.G. BEHN, *Über Sättelien aus Pompeji und Herculaneum*, Copenhagen 1928. D. CASSELLA, «La frutta nelle pitture pompeiane», *Pompeiana. Rivista di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei*, Νεάπολη 1950 (Biblioteca della Facoltà del Pansino, 4), 355 κ.λ. J. M. COSSILLE, *Les peintures murales campaniennes. Répertoire descriptif des peintures de la nature morte du Musée National de Naples, de*

Recher. Néolithiques et Sialites, Βρυξέλλες 1965 (Collection Latomus, 76). Πολυκόσμη αναγνώριση με τις αναφερθείσες παλιές καθημερινές ζωές βρέθηκαν κυρίως στην Όστιε: R. CALZA/E. NASSI, *Ostia. Filarmonica 1959*, σπ. 102-104. «Ασάρωτος οίκος»: M. BENVENI, «Pline Placien et le motif de l'asaratius oikos», *Homages to Mai Niderman, Bachelin* / Βρυξέλλες 1956 (Collection Latomus, 23), 307 κ.λ. I. FORCER, «Une mosaïque de trichostis trouvée à Thyssurus», *Latomus 20* (1961), 294 κ.λ. Υποβρύχια αρχαιολογία: P. A. GIANNIOTIS / P. POMEL, *Archéologie subaquatique*, Μιλάνο 1981. Ναυάγιο από το Μπαλ ντε Καβαλιέρ: C. CHARLIN / J.-M. CASSEND / R. LEQUÉMENT, «L'Épave antique de la Baie de Cavalières», *Archéologique 2* (1978), 9 κ.λ.

1. ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Σεις πολυάριθμες περιγραφές σκηνών φαγητού στα όμηρικά έπη ή τροφή των ήρώων εμφανίζει στην ουσία ελάχιστη ποικιλία. Συνήθως καταναλώναν μεγάλες ποσότητες κρέατος από καλοθερμμένα ζώα (χοίρους, αίγες, πρόβατα, βόδια) που έβηχαν στη σούβλα, τρώγοντας έπιπλιών ψωμί και πίνοντας κρασί που άραιώναν με νερό. Τό ότι άγαπούσαν όμως ιδιαίτερα και τό φρούτα και τό λαχανικά αποδεικνύεται από την περιγραφή του κήπου του Άλκίνοου, που ήταν έξαιρετικά πλούσιος σε τέτοιου είδους φυτικά προϊόντα (Θάσισησ η 112 κ.λ.). Έκτός από κρασί έπιναν και γάλα, που τό άραιώναν έπίσης με νερό, και σε όρισμένες περιπτώσεις τον κινεόνα, ένα μείγμα πρόμηνου οίνου, κριθάλευρου και τριμμένου τυριού. Και ό Ήσιόδος (*Έργα και Ημέραι* 588-592) δείχνει την προτίμησή του για παρόμοιες θρεπτικές τροφές: κρασί, κατσουκίσιο γάλα, μοσχαρίσιο και κατσικίσιο κρέας και τό μάζα, που παρασκευάζαν με γάλα. Πρόκειται για την πρώτη αναφορά της μάζας, μιάς ζύμης από κριθάρι, τό όποιο

έλεθαν ανάλογα με την περίπτωση χοντρό ή φέλο και προσέθεταν νερό, γάλα και λάδι: κατόπι άφηναν τό ζύμη να στεγνώσει για να την φάνε άφου τήν υγράνουν πάλι. Η μάζα παρέμεινε για πολύ καιρό ή βασική τροφή των άπλών ανθρώπων. Ό Άριστοφάνης αναφέρει συχνά ως βασικό είδος διατροφής των φτωχών αυτή τη μάζα, που την έτρωγαν μαζί με κρεμμύδια και λαχανικά. Προτιμούσαν τό μαρούλι, τό σάλινο, τό ραπανάκι, τη μολόχα, τό κουκιά και άσπυρα έιδη έιδιόδημον άκανθών. Τά έτρωγαν είτε βραστήνα σε άλατισμένο νερό είτε ώμα με λάδι, ανάλογα με τό λαχανικό. Οι πιο εύποροι έτρωγαν αντί για μάζα σταρίνιο ψωμί, που στην Άθήνα παρασκευάζαν ήδη από την κλασική εποχή έπαγγελματίες άρτοποιοί. Έπιπλέον έπηρχαν γλυκά φτιαγμένα με μέλι. Όστόσο, σε γενικές γραμμές ή διατροφή στην Άθήνα παρέμεινε για μεγάλο διάστημα άπλή. Και ό Πλάτων προτείνει για τοis πολίτες της ιδανικής του πολιτείας άπλή διατροφή (*Πολ.* II, 372 Β-Δ): «Γιά τη διατροφή τους θα παρασκευάζουν από κριθάρι πλιγούρι (άλφατα), από σιτάρι άλιούρι. Τό μόν θα τό φουρνίσουν, τό άλλο θα τό ζυμώσουν. Κατόπι θα σερβίρουν έξαιρετή μάζα και ψωμί έπάνω σε βούρλα ή καθαρά φύλλα και θα εύωχόνται με τό παιδί τους πάνω σε στρώματα από άρις (μύλακες) και μύρα πίνοντας κρασί... Φυσικά θα έχουν και συνδυαστικές τροφές: άλάτι δηλαδή, έλιές και τυρί, κρεμμύδια και λαχανικά και ό,τι τρώγεται από τοis άγροίς θα τό μαγειρεύουν. Ής έπιδόσημο θα τοis προσφέρουμε σόκα, ρεβόθια, κουκιά, μύρτα και βελανίδια όημένα... Ζώντας μέσα σε ειρήνη και υγεία θα πθάνουν σε μεγάλη ηλικία και θα κληροδοτήσουν στους απογόνους τους μια παρόμοια ζωή».

Άκόμη και σε πό πλούσια νοικοκυριά της Άθήνας σπάνια έτρωγαν κρέας: τό κρέας από τό σάβγιο των θυσιών μοι-

ραζόνταν στους πολίτες και δοχευεύονταν στην αγορά πρὸς πώληση. Τὰ φάρια, πού οἱ μορφή παστή, ἀποξηραμένη ἢ κωνιστή ἀποτελοῦσαν ἤδη λαϊκή τροφή, ἄρχισαν νὰ γίνονται ἄλλοινα πρὸ ἀγαπητὰ νοσιὰ, μέχρι πού τὴν ἐποχὴ τῆς Μίσης καὶ τῆς Νέας Κωμωδίας ἀποτείλισαν τὸ πρὸ ἀγαπητὸ ἔθισμα τῶν καλοφαγάδων καὶ τῶν μαγειρῶν. Στὶς κωμωδίας οἱ μάγειροι δὲν ἤξεραν πῶς νὰ πρωτοκαυχθῶν γιὰ τὴν τέχνη τους καὶ γιὰ τὶς γνωστικὲς γνώσεις ἀπὸ τὰ πρὸ ἐλακτικὰ φάρια καὶ τὸ μαγειρέμα τους. Σὲ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Σωτῆρος (ἀπ. 1), ἕνας μάγειρος πού ἐπιστρέφει ἀπὸ τὴν φαραγορὰ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἤξει δεκατέσσερα διαφορετικὰ εἶδη φαρίων, τὰ ὅποια καὶ ἀπαριθμεῖ, γνωρίζει ποῖα εἶναι τὰ καλύτερα κομμάτια τους καὶ ὁ ἰδανικὸς τρόπος μαγειρέματος. Δὲν εἶναι τυχερὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς πού ἀκμαεῖ ἡ φαροφαγία στὴν Ἑλλάδα, τὸ θέμα τῶν θαλάσσιων ὀργανισμῶν πού ἀποδίδονται μὴ θεαμαστὴ πιστότητα πέρασε ὡς διακοσμητικὸ μοτίβο ὄχι μόνο στὴν τέχνη, ἀλλὰ καὶ οἱ μὴ ὁμάδα χρηστικῶν ἀγγείων, ὅπως τὰ ὄμορφα πινάκια ἀπὸ τὴν Ἀσσιὰ καὶ τὴν Καρχηναίαν (εἰκ. 38). Ἡ ἰδιαίτερη προτίμηση πρὸς τὴν φαροφαγία δὲν μπορεῖ οἱ καμῖα περίπτωση νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι τὰ φάρια ἦσαν φθηνά, μὴ καὶ οἱ σὺς κωμωδίας ἀναφέρονται καὶ διάφορα σπάνια, καὶ ἐπομῶς ἀκριβὰ, εἶδος τὸ κεφάλι ἀπὸ τὸ λαυράκι ἦταν ἀπληροίηστο γιὰ τοὺς φτωχοὺς ("Ἐρωτος, ἀπ. 3,3). Σὲ γυναικῆς γραμμῆς θεωροῦσαν τοὺς ἰχθυοσπίλους συχνὰ ὡς ἀγιογούτους. Ἡ φαροφαγία ἦταν ἀπλῶς καὶ μόνο μόδα ἐπιπλέον τὰ φάρια, μὴ ἐξαιρεση τὰ χίλια ἀπὸ τὴ λήθη τῆς Κωμωδίας καὶ τὸν ἴονο, δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ προσηρθεῖν ὡς ἰερὰ σφάγια ὅπως τὰ θελαστικά, καὶ δὲν προϋπῆταν ἔτσι αὐτὴ τὴν ἰερὰ ἀλλὰ ἄχληρὴ τυπικὴ διαδικασία. Ἡ μετακλασικὴ ἐποχὴ δὲν ἀνακάλυψε ὅμως μόνο τὰ φάρια ὡς ἐλακτικὴ τροφή. Ἡ ἰλ-

ληρικὴ κουζίνα ἔκανε τότε μεγάλες προόδους οἱ ἄλλοι τοὺς τομεῖς. Σημαντικὰ ἐρεθίσματα φαίνεται ὅτι ἔδωσαν ἡ Σικελία καὶ ἡ Μεγάλη Ἑλλάδα, ὅπου οἱ πολιτικεῖς διατροφικὲς συνήθειες εἶχαν κυριαρχήσει ὅταν στὸν ἴσον τὸν Ἰλλαδικὸ χῶρο Ἑτρωγαν ἀκόμη ἀπλὰ (πρὸβλ. Ἀθήναιος XII, 527c). Οἱ ἐκείστοι ἀστέρες τῆς μαγειρικῆς δημιουργοῦσαν τὶς σπεσιαλιτέ τους μὲ τὴν περίτεχνη ἀνάμιξη βοσκικῶν συστατικῶν πού εἶχαν συχνὰ ἀντιθέτως γεύσεις καὶ μὲ τὴ χρήση ἐλαττωσμένων καρυκευμάτων. Ἰδιαίτερα μποροῦσαν νὰ καυχθῶν ὅσοι εἶχαν ἀσκήσει τὴν τέχνη τους στὴν αὐτὴ κάποιου ἡγεμόνα τῆς Ἰλλυριστικῆς ἐποχῆς, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ μάγειρος οἱ μὴ κωμωδία τοῦ Δημοκρίτου, πού εἶχε δουλέψει στὴν αὐτὴ τοῦ Σέλευκου καὶ ἤξερε πῶς νὰ παρασκευάσει ἓνα πιάτο ἀπὸ μυρωδὰτα ροδοπιτάκια, μυαλὰ πούλερκοῦν καὶ χοιρινῶ, κρέκο αἰγῶ, λάδι ἑλιάς, σάλτσα φαρίου, πιπέρη καὶ κρασί ("Αθήναιος IX, 406). Ἀπολαύσεις τίποτου εἶδους ὥστε νὰ μποροῦν νὰ πληρώσουν τὸν μάγειρα καὶ τὰ ἑλικά.

Γιὰ τὰ φτωχότερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ τὰ δημοκρατικὰ παρέμειναν πάντα ἡ βρακτικὴ διατροφή ὁ ἰσχυρὸς ἐροδιασμὸς τοῦ πληθυσμοῦ μὲ δημοκρατικὰ ἦταν γι' αὐτοὺς τὸ λόγο καθ' ἑλὴ τὴ διάρκεια τῆς Ἀρχαιότητος τὸ μόνιμο μέλημα τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, κυρίως ἐκεί ὅπου τὸ ἴδιον παρήγει ἰλιχίστα σιτηρὰ, ὅπως στὴν Ἀθήνα ἡ τὴν πόλη τῆς Ρώμης, πράγμα πού ἔκανε ἀπαραίτητη τὴν εἰσαγωγὴ τους. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα τρόφιμα ἔπαιζαν ἀπὸ πολὺ νωρὴ σημαντικὸ ρόλο στὸ διαθνής ἐμπόσιον τῆς Ἀρχαιότητος, ὅπως ἀναφέρει πολὺ παραστατικὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα τοῦ ἴου αἰῶνα π.Χ. ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Ἐρμίουπου ("Αθήναιος I, 278): «Πεῖτε μου, Μούσες, πού κατοικεῖτε φηλὰ στὸν Ὀλύμπο, τί ἔφερε ὁ Διόνυσος μέσα στὸ μαῦρο του καράβι, τίμα πού ἀρμενίζει στὶς

θήλασες σίκαρη και βότρυα βοδινά ἐκ τῆς Κρήτης, οἶνο καὶ πατάξ ἀπὸ τῶν Ἑλλήσποντος, πλεγούρι καὶ μουχαρίσιος μαρζιλίας ἐκ τῆς Θεσσαλίας ... Ἀπὸ τῆς Συρακοῦσης χοιρῶν καὶ ποῦ ... ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου καρβόπανο καὶ ρολὰ παπίου, λῆβιν ἐκ τῆς Συρίας, κωπαροσούριον γιὰ τοὺς θεοὺς ἐκ τῆς Κρήτης. Ἡ Αἰθίωπ δίδει ἄρθρο Πλασανθούτο, ἡ Ρόδος σταφίδας καὶ ἕστρ σίκια, ἐκ τῆς Εἰθῶνα ἰσχυροὶ ἀγλιόδια καὶ ἰαλακὴ μέλια, ἐκ τῆς Φρυγίας δούλιον, ἀπὸ τῆς Ἀραβίας μισθοῦριον, καὶ ἀπὸ τῆς Παγαγιάς δούλιον στραδαῖριον μὲ πυρωμένο σῆσο. Ἡ Παρλαγονία δίδει ὄρμα ἀνύγδαλα καὶ κισσοῦδα ... Ἡ Φωκίας μᾶς στίλιον χοιρμάδες καὶ καλὸ σπύλιον, ἡ Καρχηδῶνα χυλὸν καὶ πολύγρωμον μαρζιλίριον. Κατὰ παραδοχὴν πρῶτο ὁ Ἑρμῆπος δὲν ἠναίρει ἐπὶν κατόλογο μὲ τὰ ἱμπορεύματα τὸ κρασί, τὸ ὅποιο ἱποταλοῦσι ἠναίρειται ἱμπορεύσι εἰς ἕνα τὸν κόσμον καὶ μάλιστα εἰς μεγάλας πόσότητας, ὅπως μαρτυροῦν ὄχι μόνον οἱ γραπτὰς πηγὰς, ἀλλὰ καὶ οἱ παλαιότατοι ἱστορικοὶ οἵωνοι ἔχον βοήθει. Οἱ ἱστορικοὶ εἰσὶν αἰσθητοὶ σιχαῖ ὡς ἰδεῖσθαι γιὰ τὸ ὅτι παρῆγον ἱμπορεύματα ἰαλακτικῆς ποσότητας μὴ σραγαθία, ποὺ ἱποταλοῦσι τὸν τύπον προέλευσίν τους, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ ρόδι τῆς Ρόδου, τὸν Ἡρακλῆ τῆς Θάσου, τὴ λαουτακοσιτῆ τῆς Σάμου, τὴ Σεγγίγα τῆς Χίου, ἡ ἱναίρειται ἱαλακτικῆς ἱποταλοῦσι ὄνοματα. Ἐπίσης, κριθόντας ἀπὸ τὸ χροῖμα τοῦ πηλοῦ καὶ τῆς ἐξέλιξ τῆς μαρζιλίας τους, εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορίσονται τῆν προέλευσιν καὶ τῆν παλαιότητα αὐτῶν τῶν ἱποταλοῦσι, μὲ ἱποταλοῦσι τὸ ἰαλακτικὸν κρασί, ὅπως ἱποταλοῦσι μὲ τὸν πῶ γλαυροῦ πρῶτο. Ἰδιαίτερα πλούσιος πληροφορίας προσφέρει ἡ συλλογὴ ποὺ προέχεται ἀπὸ τῆς ἱναίρειται ἐπὶν ἀρχαία Ἄγροα τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ὅποια ἐπιθέται σήμερα ἐπὶ τῆς Σοῦ τῶν Ἀσσόλου.

Γενεὰ ἱστοριογραφία γιὰ τὴν ἀρχαία ἱναίρειται: RE, τοῦ λ. Kuehne (F. Otto). F. BLANCHET, *Antike Küche*, Mόναχο 1927 (*Ursachen-Schriften*, 11). S. BOSSER/L. BOSSER-LEZIN, *Die Gabe der Demeter. Die Geschichte der griechisch-romischen Ernährung*, Mόναχο 1961. Ἀπὸ αἰσθητῆ τῆς ἱναίρειται μάλιστα λατρεῖ ἱστοριογρῆς ἡ ἱναίρειται εἰς τῆς D. καὶ P. BASTIENNE, *Food in Antiquity. A Survey of the Diet of Early Peoples*, Λονδίνο 1969. H. BLANK, *Essen und Trinken bei Griechen und Römern*, Ἀντικὸ Feb 11 (1980), 17 κ.λ. *Calamitazioni nel antichità (πρωτότυπον)*, Πάρις 1985. O. LONCO (ἑταιρ.), *Roma edera. Regimi, mit e pratiche dell'alimentazione nelle civiltà del Mediterraneo (πρωτότυπον)*, Βεροῖνο 1987. Μόναχο 1989.

ἱναίρειται τῶν Ἑλλήσποντος: πρῶτος ἱστογρῆς C. BRUNS, *Küchenwesen und Mehlwesen*, Göttingen 1970 (*Archaeologia Homerica*, 8, 9). B.A. SPAKES, «The Greek Kitchen», *JHS* 82 (1962), 121 κ.λ. *Top. Bibl.* «The Greek Kitchen», *Abhandl.*, 105-85 (1965) 362 κ.λ.

Ἄρτος τῶν Ἑλλήσποντος: M. WILHELM, *Essen und Getrüb in alten Griechenland*, Detmold 1974. M.C. ANASTASIOU, *Le pain et l'huile dans la Grèce antique*, Παρίσι 1986.

Συρακίαι τῶν κριθόντας τῶν θεοῦν γιὰ τὴ ἱναίρειται: P. STENGER, *Die griechische Kulturgeschichte*, Mόναχο 1928, 105 κ.λ. (*Handbuch der Altertumswissenschaft*, 5, 3). C. BERTHOUD, *Les vites de séripres. Étude sur le boucherie, le cuisine et le sacrifice dans la Grèce antique*, Λαῖδεν 1982. Γιὰ τὴν κριθόντας γινεσκ: I. BOSSER (ἑταιρ.), *L'animal dans l'alimentation humaine. Les coutumes de chez (πρωτότυπον)*, Λαῖδη 1980.

Συρακίαι τῶν ἱαλακτικῆς γιὰ τὴ ἱναίρειται καὶ τῆς αἰναίρειται: D. BODEN, «Die Bedeutung der Fische für die antike Wirtschaft. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Fischerei», *Id.* ἱναίρειται, Ἀμστέρντ 1917. O. LONCO, *Le forme di produzione. Cacciatori e pescatori nelle Grecia antica*, Νεάπολις 1989. *F. pascopis di archeologia antichità. F. pascopis Franco Papi (πρωτότυπον)* μὲ ἕνα τῆς εἰαία ἐπὶν Ἀρχαίότητα. *Giardini / Νάξος 1980*. Μαρζιλία 1982. Χωρὶα ἐπὶν κωπασίος πρῶτο μὲ τῆς ἱναίρειται, εἰας ἐπὶ δούλιον VII καὶ VIII τῶν ἱστοριογραφίαν τῶν Ἀθηνῶν. Συρακίαι μὲ αἰσθητῆς: H. DEGEN, *Magi-*

του, βίαιος 104 κ.λ. 'Απόσταγμα του Σαυτάδη, δ.π., 805 κ.λ. Τα θαλάσσια όντα ως μοτίβα στην αρχαία ελληνική τέχνη: A. BURNETT, *Mythos and Zoönomie*, 123 κ.λ. Ποίνα που φέρουν διακόσμηση ιχθύων: L. LACROIX, *La faune marine dans la décoration des plats à poissons. Étude sur la céramique d'Asie occidentale*, Venetien 1937. I. McPHEE/A. D. THOMSON, *Greek Redfigured Fishplates*, Βασιλεία 1947.

Προμήθεια φαμιού και δημητριακών στις ελληνικές πόλεις: H. FRANCOISE, *Le pain à bon marche et le pain gratuit dans les cites grecques*, Mélanges Nivola, Γενεύη 1905, 115 κ.λ. K. KÖSTER, *Die Lebensmittelversorgung der altgriechischen Polis*, Βιρολίνιο 1939 (*Neue deutsche Forschungen*, 245). L. FOUILLET/H.A. FORBES, *The Role of Grain as a Staple Food in Classical Antiquity*, *Classica* 12 (1962), 41 κ.λ.

Γνωστά για το κρασί στην 'Αρχαιότητα: O. SELTMANN, *Wine in the Ancient World*, Λονδίνο 1957. C. HAGENOW, *Aus dem Weingarten der Antike. Der Wein in Dichtung, Wissenschaft und Sitte*, Μαιντ 1962. Για τη σημασία των άμφορών του οίνου ως πηγή γνώσης μάς πληροφορεί διεξοδικά το έργο της V.R. GRACE, *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Princeton 1961 (*Excavations of the Athenian Agora*, Picture Book 6). Έλληνικοί άμφορες γνωστά: L.Y. EMPEROU/Y. GARLAN (έπιμ.), *Recherches sur les amphores grecques* (συνέδριο, 'Αθήνα 1984), Παρίσι 1986 (*BCH, Suppl.* 13).

2. ΡΩΜΗ

Η εικόνα που παρουσιάζουν οι αρχαίοι συγγραφείς για τα έδεσματα των Ρωμαίων κατά την πρώιμη εποχή είναι εξαιρετικά φτωχή (χωρίς στον Πλίνιο, σ. 160 κ.λ.). Ώς κύρια τροφή αναφέρεται το μίσι, ένας χυλός ή ζύμη που αντιστοιχεί στην ελληνική μάζα αλλά παρασκευάζεται από αλεύρι όλυρου. Οι Ρωμαίοι έτρωγαν επίσης χορταρικά από τον κήπο τους, κριμαμίδια, ακόρδα, τυρί. Κρέας υπήρχε μόνο στις θυσιές και τις γιορτές. Η γνώση μας για τα τρόφιμα των πρώτων κατοίκων της Ρώμης δεν βασίζεται όμως μόνο στις γρα-

πτές πηγές αλλά και στα κτερίσματα, κυρίως από τοίς τάφους του Ρωμαϊκού Φόρουμ. Από δημοκρατικά έχουν βρεθεί κριθάρι, μονόκοκκο και δίκοκκο σιτάρι, όλυρα, έρρα, βρώμη, καθώς και κοκκία και άρακάς, που για μεγάλο χρονικό διάστημα παρέμειναν εθή διατροφής του άπολού λαού. Βρέθηκαν επίσης όσπα άμυγών, χοίρινων και βοοειδών. Στους τάφους που χρονολογούνται στα 730-630 π.Χ. βρέθηκαν κοκκώδη από σταφύλια, ενώ τα πρώτα δείγματα από κοκκώδη έλιος βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές στο Σάντ' Ομπαύστο (πρώιμος 6ος αί. π.Χ.). Πάντως, σύντομα προτιμήθηκε στη διατροφή των Ρωμαίων και το φημίνο φαμί. Στη Ρώμη υπήρχαν τουλάχιστον από το 170 π.Χ. επαγγελματικά άρτοποιεία. Στην Πομπηία τα πολυάρθμα άρτοποιεία, τα όποια παρασκεύαζαν έκετό από φαμί και άλλα, που πολυτελή άρτοποιήματα, συνθέτουν το χαρακτηριστικό χρώμα της πόλης. Τα άρτοποιεία από τον 2ο και τον 3ο αιώνα μ.Χ. που βρέθηκαν στην Όστια μπορούν να χαρακτηριστούν, συγκριτικά με τις συνθήκες της εποχής, ως μεγάλες επιχειρήσεις.

Αναμφισβήτητο είναι όμως ότι από τον 1ο αιώνα π.Χ. και ύστερα πολλοί πλούσιοι συνέθιζαν τα πολυτελή γούστα, πράγμα το όποιο δεν μπορεί να συνέβη χωρίς επιδράσεις από τον ελληνικό χώρο. Όπως και στην ελληνιστική Ελλάδα, και οι πλούσιοι Ρωμαίοι έδειχναν ιδιαίτερη προτίμηση για τα θαλασσινά. Ίδιαίτερα αγαπητές ήταν ή τσιπούρα και ή σμέρνα. Γνωρίζουμε ότι ζώσαν αμύθητα ποιά για να γευτούν τα πλέον άσυνήθιστα εθή θαλασσινών και φαρών. Σεις έπαυλεις είχαν δεξαμενές με θαλασσινό νερό που τις χρησιμοποιούσαν ως έκτροφή φαριών. Σεις παράκτιες πόλεις της Καμπανίας, κυρίως στη Λουκρινό λίμνη, άνηθού ή καλλιέργεια στρειδιών.

Για την έκτροφή των πουλερικών, που ήταν έξιου άρι-

Production and commerce in materia medica, Leiden 1991. Ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία σχετικά μὲ τὸ κρασί: L. MANN, *La viticoltura e l'oenologia presso i Romani*, Ρώμη 1883 (μὲ πλείονα συγκρίνεισθαι τῶν ἀρχαίων πηγῶν). R. BILLIARD, *Le vignes dans l'antiquité*, Λυών 1913. G. BENIG NELLI, *La vite e il vino nei monumenti antichi in Italia*, Μιλάνο 1931 (Parte II dell'opera *Storia della vite e del vino in Italia* di A. Marincolichi e C. Dalmasio). G. SUTMAN, *Wine in the Ancient World*, Λρόδον 1957. A. TCHERNIA, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Ρώμη 1986.

Σχετικά μὲ τὸ δέιπνο τοῦ Τριμαλχίου: περὶφέρονται συνολικὰ 62 διαφορετικὰ φαγητὰ καὶ ποτὰ. Παρ' ἕλη τὴν ἑμφανιστικὴ πολυτέλεια, τὰ ἕθιμα τὰ ποὺ προσφέρει ὁ Τριμαλχίου δὲν εἶναι πάντοτε τὰ πὸ ἐλεγκτὰ πράγματα ποὺ ἀποτελεῖ γλυκογγραφεὶα στοιχεῖο. Βλ. σχετικά: C. SCHWELING, «Trimalchio's Menu and Wine Lists», *Class. Philol.* 65 (1970), 248 κ.λ.

Φωχικὴ διατροφή τῶν οὐνομικῶν ἀφενέστειρων: E. RATTI, *ō. n.*, 194. Γὰρ τὴ σπανιότητα κομῶν ἐστὶν Ὅσσια: J. E. P. FRICKER, *The Income of Imperial Oasia*, 72 κ.λ. Ἐστιατόρια καὶ μαγειρεία: T. KLEBERG, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine*, Οὐζόζα 1957 (*Études historiques et philologiques*). Πρῶλ. ἐπίσης H. H. TANDER, *The Common People of Pompeii. A Study of the Graffiti*, Βαλτιμόρη 1939 (*The Johns Hopkins University Studies in Archaeology*, 29), 41 κ.λ. Διατροφή τοῦ πρὸλεταριάτου τῶν μεγαλοπολιτῶν: H. P. KORNIS, *Fermentation and Hunger-revolution in frühantiken Rom*, Βόννη 1961. D. VAN BERICHEM, *Les distributions de blé et d'argent à la plébe romaine sous l'Empire*, Γενεύη 1939. E. TENNENTON, *Bread for the People. Studies of the Grain-Supply during the Late Empire*, Στουκχόλμη 1974 (*Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom*, 89 XII). G. RICKMAN, *The Grain Supply of Ancient Rome*, Ὁξφόρδη 1980. A. GIOVANNINI (ἑπιμ.), *Nouveau in plébe (Actes du colloque tenu à Genève les 28 et 29 IX, 1969 en hommage à Denis van Berchem)*, Βασιλεία 1991.

Παροργιστὴ καὶ πλείονος σχολιασμός τοῦ ἀφειδούτου ἀπὸ τῆ δόξης τῆς Ἀναγνώστῃ: D. LEVI, *Ancient Mosaic Pavements*, Princeton 1974, τ. 1, 132 κ.λ.; τ. 2, πίν. 23a, 24, 152, 153a.

Πτυχὲς τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς

Ω Σ ΤΩΡΑ συγγραφέθησαν ἐπιλεκτικὰ οἱ ἄλλοι —ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον— τομῆς τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς ἐστὶν Ἀρχαιότητα. Στὴ συνέχεια παρουσιάζονται καὶ ὀρισμένες πτυχὲς τῆς ζωῆς, ὅπως αὐτὴ ἐκτελειούσταν ἐπὶ πλαίσιο τῆς οἰκιακῆς κοινότητος: ἡ οἰκογένεια, τὸ παιδί καὶ ἡ ἀνατροφή του, ὁ ἔγγαμος βίος, ὁ γάμος καὶ ἡ θέση τῆς γυναίκας, ὁ θάνατος καὶ ἡ ταφή, οἱ οἰκιακοὶ δοῦλοι. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ τοῦ ἔγχειριδίου δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιταχθῶμε τόσο, ὅσο θὰ ἀπαιτοῦσε ἡ πολυπλοκότητα τῶν θεμάτων αὐτῶν. Παρότι καὶ ἐδῶ ὑπάρχον κατὰ περιοχὴς καὶ περιόδους σημαντικὲς διαφορὲς, θὰ περιοριστοῦμε ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα εἰς συνθήκας ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἐστὶν Ἀθήνα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς (5ος καὶ 4ος αἰ. π.Χ.), καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴς ρωμαϊκῆς συνθήκας ἐστὶν Ἴταλία καὶ τὴ Ρώμη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑστερῆς ρεπουμπλικανικῆς καὶ τῆς πρώτης ἑως μέσης αὐτοκρατορικῆς περιόδου. Αὐτὸ ὀφείλεται κατὰ μεγάλο μέρος ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἔρευνα ἔχει προχωρήσει πολὺ περισσότερο ὅσον ἀφορᾷ τὴς συγκεκριμέναις περιοχῆς καὶ τὰ χρονικὰ αὐτὰ διαστήματα. Τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτουμε εἶναι ὅμως μερικὲς φορὲς ποὺ διατεταμένα καὶ ὑπερβαίνουσιν τὰ χρονικὰ καὶ τοπικὰ αὐτὰ ὅρια.

I. ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

α) Οικογένεια

Η μικρότερη μονάδα της ελληνικής κοινωνίας ήταν η οικογένεια. Η οικοκρατική οικογένεια αποτελούνταν από τον σύζυγο, τη σύζυγο και τα παιδιά, ενδεχομένως και τους οικονομικούς δούλους. Έφτανε η σύζυγος, οι κείρας και οι ανήλικοι γιοι δέν είχαν δικαίωματα σύμφωνα με το νόμο, ο σύζυγος και πατέρας λειτουργούσε ως κείρος και κλημόνας τών θύων και άλλων της περιουσίας, παράγμα τού όποιο σύμφωνα δε ήταν ότι τους ίδιουσίαζε. Μια τέτοια οικογένεια δέν ήταν όμως μόνο νομική ένότητα, αλλά και λατρευτική κοινότητα στο πλαίσιο της λατρείας τού Έρκειού Διός και άλλων θεοτήτων που είχαν σχέση με τις οικογενειακές γιορτές. Η λατρευτική αυτή κοινότητα αποτελούσε άραως, λόγω της οικογενειακής της σχέσης και της κοινής λατρείας τού Πατρός Απολλώνια, τμήμα τού γένους που απέδιδε την προέλευσή του οι κοινές προγόνους, άρατέρου ήταν και τμήμα μιας άειφόρης (φρατρίας) μέσα από την κοινή λατρεία τού Φρατρίου Διός. Η οικογένεια αποτελούσε επίσης και οικονομική ένότητα. Στην κλασική εποχή, η οικονομική βάση μιας άειφορης οικογένειας, έλας από τή άγραφή που άσκουσε ή θύα με άγραφή ή με την τέχνη που άσκουσε, συγκεντρώνταν και από τή γαιωκτηρία, τόν κλήρο, άρου ή δουή της οικονομίας είχε έντονα άγροτικό χαρακτήρα, άκόμη και για τους κατοίκους της πόλης. "Αν και ή προέλευση και ή φύση τού κλήρου δέν είναι άκαρη έντελής γνωστή, είναι σύμφωνο πώς τού μεγέθους του διαφέρει από οικογένεια οι οικογένεια και πώς ήταν μια περιουσία τόσο στενά συνδεδεμένη με τήν οικογένεια, που άκαμα και ο κύριός της δέν μπο-

ρούσε να τήν πουλήσει ελεύθερα, ίστω και άν είχε τού δικαίωμα της πλήρους άμετάλλευτής της. Σε περίπτωση θανάτου, ή περιουσία περνούσε στα χέρια τού μεγαλύτερου γιού. "Αν δέν υπήρχε γιός, τότε ο κλήρος περνούσε στον έγγυο από τις κείρας (επίκληρος), οι όποιος έπρεπε να παντρευτεί έναν ύψευτημένο γυό ή έναν στενό άρρωνα συγγενή τού πατέρα. Σε περίπτωση που δέν υπήρχαν ούτε άπ' αίστους άρρωνος άπόγονοι, ο άρρων θύεσε οι εφαρμογή περίπλοκους κληρονομιαίους νόμους, οι όποιοι άποτειλούσαν έγγυήση ότι ο κλήρος θα παρέμενε στους στενούς συγγενείς από τήν πλευρά τού πατέρα. Είναι εύδητο ότι οι σχέσεις με τήν τέχνη τού κλήρου, αλλά και γυό να μην άσκαται ή παράδοση της οικογενειακής λατρείας, οι άθρημαίκες οικογένειες θύσαν μεγάλο βόρος στην ύπαρξη ενός γιού ως άμειστου κληρονομίου.

Έπιλεγμένη βιβλιογραφία σχετικά με τού θέμα της οικογένειας: W. G. BEKER, *Platon Gesetz und des griechische Familienrecht*, Μόναχο 1932 (*Münchener Beiträge zur Papyrologie und antiken Rechtsgeschichte*, 14), M. BUCHHEIM, *Studies in Greek Genealogy*, Λονδίνο 1968, A. B. W. HARRISON, *The Law of Athens. I. The Family and Property*, Οξφόρδη 1968, W. K. LUCKY, *The Family in Classical Greece*, Λονδίνο 1978, Τού θύα, S. C. HUMPHREYS, *Anthropology of the Greeks*, Λονδίνο 1978, V. SIEBEL-THODOROU, *The Family in der griechischen Kunst und Literatur des 8. bis 6. Jahrhundert v. Chr.*, Μόναχο 1989, Έπικληρος: J. E. KARVIZIS, *The Epikleros (Heiress)*, Άθήνα 1972.

β) Τό παιδί και ή άνατροφή του

Μετά τή γέννηση ενός παιδιού, ο πατέρας του είχε τή δυνατότητα να επιλέξει άν θά τού άναθρέψει άν ή άπόφασή του ήταν άρνητική, τού έξέθετε της πρώτης μέρας μετά τή γέννα.

Ἡ ἔκθεσις τῶν βραβείων ἐφαρμολύεται κυρίως ὅταν ἐπιβάλλεται γιὰ ἔργματα ἢ ἐπιτάξεις παιδιᾶ ἢ ὅταν ἡ οἰκονόμος εἶχε ἤδη τίνας παιδιᾶ, ὅσα ἢ καὶ ἐκείνη θε ἀποταλοῖται ἀξιώτατος βραβείον γιὰ τῆς οἰκονομίας τῆς δυναστείας. Αὐτὴ ἡ τύχη ἐσοῦναι κυρίως τῆς κριτικῆς. Ἡ ἔκθεσις τῶν βραβείων γινώσκουσι τὴν δημόσιον γίνουσι, ὅπου ἐπιτίχει ἡ δυναστεία καὶ τὰ βροῦν καὶ καὶ τὰ ἐπιθερῶναι ἔλλοι, καὶ καὶ ὅτι ἦσαν ὅτιον. Ἐκρίνωμα ἐπὶ τῆς σφαιρικῆς μετὰ τῆς ὁμοίας συναντῶνται τὸ μόνον καὶ ἔκθεσις μισοῦ ἐπὶς κωμικῆς ποιητικῆς. Ἄν ὅμως ὁ πατήρ ἀποφασίῃ νὰ ἐπιθερῶναι τὸ παιδί του, τότε κριμώσται ἐπὶ τῆς πίστεως τῆς οἰκίας ὡς ἐδοξίῃ τῆς εὐθηνῆς τῆς οἰκονομίας ἢ καὶ ἐπὶς ἢ καὶ τὸ παιδί ἦσαν ἀγῶρι καὶ μάλλινος κλισίῃς ἢ ἦσαν κριτικῆς. Τῆν πᾶσιπτη ἢ τὴν ἄκακτῆ ἡμέρῃ μετὰ τῆς γέννησις ἔκτανε τὸ γόνυ τῆς ἰστίας μετὰ τὸ παιδί ἐπὶ πλάσιον μίξις οἰκονομικῆς γαστρῆς (ἀρροῦρομῆς) καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ ἐπιθερῶναι ἐπίσταται. Συνήθως τὸ ὄνομα τότε καὶ τὸ ὄνομα του, καὶ ἐπὶ μαγαλιώτατος ἀγῶρι ἦσαν κατὰ κῆριν τὸ ὄνομα τοῦ πᾶσιπτος ἐπὶ τῆς πλευρῆς τοῦ πατρὸς του. Ἀπὸ ἐκείνη τῆς στιγμῆς καὶ μετὰ ἡ ἔκθεσις τοῦ παιδὸς ὄν ἐπιθερῶναι ἐπίον ἐπὶ τὸ νόμο. Τῆν τρίτην ἡμέρῃ τῶν Ἀπαιτικῶν, μίξις ἰστίας γαστρῆς τῶν σφαιρικῶν, ὁ πατήρ καὶ καὶ ἐπιθερῶναι ἔκτανε ἑσῆσις καὶ μετὰ ὄνομα ἐπιθερῶναι τῆν ἰστίαν κομῶσται τὸν παιδὸς του, ὅν καὶ ἐπιθερῶναι μισοῦσαι νὰ ἐπιθερῶναι ἢ ἐπιθερῶναι του ἐπὶν κατὰλογο τῆς σφαιρικῆς. Ἄλλως ἢ ἐπιθερῶναι αὐτὴ ἔκτανε νὰ γίνου μετὰ τῆς εὐθηνῆς τοῦ νόμου ἐπὶν ἐπιθερῶναι ἡλικίᾳ (ἡβῆ) ἐπὶ συνδυασμῶ μετὰ τῆς Κοιτικῆς, γαστρῆς κατὰ τῆς ὁμοίας τῆς μακρῆς μάλλινος τοῦ κρισῶν ἑπιθερῶναι ἐπὶς θεοῦ. Οἱ Ἑλλῆνες, ἐπὶ ἐπιθερῶναι μετὰ τὸ ὄνομα τῆς οἰκίας τῶν Ρωμαίων (βλ. παρακίτω), εἶχαν μόνον ἓνα ὄνομα, π.χ. Σωκράτης. Ἐπὶ ἐπίσταται ἐπιθερῶναι ὄνομα, καὶ γιὰ νὰ ἐπιθερῶναι ἢ ἐπιθερῶναι μετὰ ἄλλου

καὶ εἶχαν τὸ ἓνα μακρὸ ὄνομα, προσέθεταν καὶ τὸ παρῶναι ἐπὶ γαστρῆς, καθὼς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ὄνομα τῶν ὁμοίᾳ ἐπιθερῶναι ἐπὶ μακρῆ ἐπιθερῶναι, π.χ. Σωκράτης Σωκροῦσιος Ἄλκιππος Σωκράτης, (γῶν τῶν) Σωκροῦσιος ἐπὶ τὸ ὄνομα τῆς Ἄλκιππος. Ἐκείν ἐπὶ σφαιρικῆς λίγη γαστρῆς ὄνομα τὰ ὁμοίᾳ ἐπὶ τῆς σημασίας τους εἶσαν γίνουσι θελῶναι, ὅπως π.χ. Γλάκις ἢ Εὐφροσύνη, τὰ παρῶναι ἀποταλοῦ ἐπὶς τῆς θελῶναι ἐπιθερῶναι τοῦ ὄνομα ὄνομα, π.χ. Ἡγησιότατος - Ἡγησιότατος, Σάνθητος - Σανθῆτος.

Κατὰ τῆς ἡλικίας τῶν ἢ πρῶτον τῶν τῆς ζωῆς τῶν παιδιῶν, ἀγῶρι καὶ κριτικῶν, τῆς ἐπιθερῶναι τους εἶχε ἢ μακρῆ καὶ τὸ γαστρῆς ἰστίαν πρῶτον, ὅν ὁ πατήρ ὄν εἶχε αὐτὴ τῆν ἰσχυρῆς καμῆ πρῶτον ἐπιθερῶναι ἐπὶ ἐπιθερῶναι καὶ τῆν ἐπιθερῶναι τους. Μίξις παρῶναι πρῶτον, ὄνομα ἐπὶν ἰσχυρῆς, ἐπιθερῶναι ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν πρῶτον αὐτῶν παιδιῶν χρόνον. Ἐπὶ ἢ πρῶτον νὰ ἐπιθερῶναι κῆριν κυρίως μετὰ ὄνομα μακρῆς οἰκονομίας, οἱ ὁμοίᾳ ἀποταλοῦσαι ἰσχυρῆς ὄνομα πρὶν τὰ παιδιᾶ, ὅταν σφαιρικῶνται τὰ ἡλικίᾳ τριῶν χρόνων κατὰ τῆν τρίτην ἡμέρῃ τῶν Ἀπαιτικῶν, τῆς γαστρῆς τῶν Κοιτικῶν.

Συνήθως, μετὰ τῆς σφαιρικῆς τῶν ἐπιθερῶναι, τὰ ἀγῶρι καὶ τὰ κριτικῶν ἐπιθερῶναι οἱ ὄνομα οἰκονομῶν, οἱ ὁμοίᾳ ἐπιθερῶναι τὸ μέλο τοῦ παιδαγωγῶν, ὅν τὰ κριτικῶν ἐπιθερῶναι νὰ μένου ἐπὶ γαστρῆς ἐπὶ τῆν ἰσχυρῆς τῆς μακρῆς. Κῆριν ἐπιθερῶναι τοῦ παιδαγωγῶν ἦσαν νὰ πρῶτον τὰ ἀγῶρι ἐπὶ ὄνομα γιὰ τὸ σφαιρικῶ καὶ νὰ τὰ πρῶτον ἐπὶ ἐπιθερῶναι, ἐπὶς ὁμοίᾳ σφαιρικῶνται καὶ ἐπὶ πρῶτον γιὰ προσεγγίσις ὁμοιολογικῶν χαρακτῆρα. Ἄλλῃ καὶ γαστρῆς ὁμοιολογικῶν ἔκτανε νὰ ἐπιθερῶναι γιὰ τῆν κριτικῶν σφαιρικῶν τοῦ μαθητῆ του, τῶν ὁμοίᾳ εἶχε καὶ τὸ δικαίωμα νὰ πρῶτον. Γιὰ τὸ πρῶτον αὐτῶν οἱ

παιδαγωγοί κρατούσαν ένα χαρακτηριστικό για τὸ ἐπιγυλιμά τους ραβδί μὲ ρόλους. Μολοντοὶ τὰ παιδιά δὲν ἦσαν ὑποχρεωμένα ἀπὸ τὸ νόμο νὰ πηγαίνουν στὸ σχολεῖο, ὁ Ἄθηναῖος πατέρας αἰθανόταν τὴν ἠθικὴ ὑποχρέωσιν ἀπέναντι στὴν κοινωνία νὰ στείλῃ τὸν γυῖο του στὸ σχολεῖο. Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις δὲν ἦταν πρακτικὴ λειτουργοῦσα εἰς ἰδιωτικὴ βάση καὶ οἱ διδάσκαλοι πληρώνονταν ἀπυθνήτας ἀπὸ τοὺς πατέρας. Τὸ μάθημα γινόταν μίση εἰς ἀπλῆς αἰθουσας. Ὁ γραμματιστὴς δίδασκε πρώτα γραφὴ καὶ ἀνάγνωσις. Τὰ παιδιά χρησιμοποιοῦσαν κηρωμένα πινάκια καὶ γραφίδας καὶ μάθαιναν ἀπὸ τὴν καίματα τῶν κλασσικῶν καὶ κωμικῶν τοῦ Ὀμήρου. Ἐνα ἐπίσης σημαντικό μάθημα ἦταν ἡ μουσικὴ, τὸ ὅποιο δὲν εἶχε στόχο μόνον τὴ σταθεροποίησιν τοῦ χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ τὴν καλύτερην κατανόησιν τῶν ἀρχαίων θεατρικῶν ἔργων, τὰ ὅποια εἶχαν πάντοτε μουσικὴν προσθήκην. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἕνα ἀγόνι ἐπαίρνε καὶ πρακτικὰ μαθήματα στὸ τραγοῦδι (εἰκ. 18) καὶ εἰς τὰ μουσικὰ ὄργανα, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέση νὰ συμμετάσχι ἐνδοχρόνως εἰς ἑορταστικὰς μουσικὰς ἐκδηλώσεις. Μεγάλην σημασίαν δινόταν καὶ στὴν ἀσκήσιν τοῦ σώματος, ἡ ὅποια γινόταν ὑπὸ τὴν ἵποπαιδείαν ἐνὸς εἰδικοῦ δασκάλου, τοῦ παιδοτροφῆ. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχομε σχετικὰ μὲ τὴ συνολικὴ διάρκειαν τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσις στὸ σχολεῖο δὲν εἶναι ἀκριβεῖς. Στὶ γενικὰς γραμμὰς τὰ ἀγόνια πρέπει νὰ τελείωναν τὸ σχολεῖο εἰς ἡλικίαν μεταξὺ 15 καὶ 17 ἐτῶν. Βεβαίως, λόγω τῆς ἑλλειψῆς νομικῶν ρυθμίσεων, ὁ χρόνος λήξεως τῆς παρακολούθησις τῶν μαθημάτων βρισκόταν εἰς ἄμεση ἐξάρτησιν ἀπὸ τὴν καλὴ θέλησιν καὶ τὴς οἰκονομικὰς δυνατότητας τοῦ πατέρα. Ἡ συμμετοχὴ εἰς μαθήματα μεταεκπαίδευσις μετὰ τὸ πέραν τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσις πλῆθι οἰ φιλοσόφους μὲ κατεύθυνσιν εἰς φυσικὰς ἐπιστήμας, εἰς σοφιστὰς ἢ ῥήτορας ἦσαν βέ-

βαια προνόμιο τῶν λιγοστών, ὅπως καὶ ἰδιαίτερον ἦσαν καὶ ἡ μαθητεία στὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος.

Ὅταν κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. ἡ Ἐφεβεία ἔγινε μόνιμος κρατικὸς θεσμὸς στὴν Ἀθήνα, ὁ νεαρὸς ἄνθρωπος (ἔφηβος) ἔπρεπε εἰς δεκαετηθία τοῦ χρόνου νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὸ στρατό γὰρ νὰ ἐκπαιδευθῇ ἐπὶ δύο χρόνια. Ἡ Ἐφεβεία σηματοδοτοῦσε τὴν ἑναρξὴ τῆς ἐνήλικους ζωῆς τοῦ νεοῦ μὲ τὴν καταχώρισιν του εἰς τὸν κατάλογο τοῦ πατρικοῦ δήμου καὶ τὴν ἐφεβικὴν ὄρκον.

Ἡ ἀνατροφή καὶ ἡ ἐκπαίδευσις τῶν κοριτσιῶν γινόταν — ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιας ἐξαίρεσις ὅπου τὸ κορίτσι ἐπισκεπτόταν τὸ σχολεῖο ἐκτὸς οἰκίας — μίση εἰς τὸ γυναικωνίτη ὑπὸ τὴν ἵποπαιδείαν τῆς μητέρας. Εἶναι εὐνόητο εἶναι τὸ ἐπίπεδο τῆς μόρφωσις παρῖστα ἐν γένει σχετικὰ χαμηλόν, παρὸς τὴν γνώσιν τῆς γραφῆς καὶ ἀνάγνωσις ἦταν συνηθισμένον κοινόμνηστον εἰς γυναῖκες. Περισσότερον βάρος ἴδιον ὄμως εἶχε τὴν ἐκμάθησιν τῶν πρακτικῶν δεξιοτήτων ποὺ ἔπρεπε νὰ γνωρίζῃ καθεὶ γυναῖκα, ὅπως τὸ γνέσιμο καὶ ἡ ὑφαντικὴ.

Ὅπως ἀκριβὲς ἡ μητέρα ἢ οἱ μεγαλύτερες ἀδελφεὲς μάθαιναν εἰς τὰ κορίτσια τὰ πράγματα ποὺ θὰ ἦσαν χρήσιμα εἰς τὴν ζωὴν τους. Ἔτσι καὶ ὁ πατέρας εἰσῆγε τὰ ἀγόνια εἰς τὰς ἁρμοδιότητας καὶ τὰ καθήκοντα τῶν ἀνδρῶν. Κοινὰ εἰς τοὺς τεχνίτας, τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς ἀγρότας — εἰς πῶς συνηθισμένα οἰκογενειακὰ ἐπαγγέλματα εἰς τὸ πλεῖστον τῆς οἰκονομικῆς δομῆς γενεακὰ ἐπαγγέλματα — οἱ γυῖοι μάθαιναν εἰς πολὺ μικρὴ ἡλικία εἰς τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὸ ἐπιγυλιμά τους. Τὰ παιδικὰ ἔμμελα χρόνια δὲν ἦσαν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἀφιερωμένα εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ζωὴν τὰ παιδιά εἶχαν χρόνον γιὰ παιχνίδι καὶ διασκέδασις, ὅπως μαρτυροῦν μὲ γλαφυρὸν τρόπο ἔχι μόνον τὰ εἰρημικά αἰθνητικῶν παιχιδίων, ἀλλὰ καὶ μὴ στερὰ ἀγγυιογραφῶν.

18. Στοιχίσι σχολείο. Άγγελο τοῦ Δωρόδοξ, Βερολίνο, Κρατικά Μουσεία (Schreiber, Kulturhistorischer Bildatlas, σέλιφ. 90).

Έκτις ἀπὸ τῆ βιβλιογραφίας ποὺ ἀναφέρεται στὴ σ. 165, βλ. καί: A. KLEIN, *Child Life in Greece* στ. Νέα Ἰέρση 1932. Συγκρίτωση παραστάσεων αἱ ἀγγελο μὲ θέμα τῆ ζωῆ τῶν παιδιῶν: E. ZWISLOCKI-DREH, *Helena und Xenophon. Ein archäologisches Kinderbuch*, Mainz 1974. H. RICHTE, *Das Kind in der griechischen Kunst. Von der minoisch-mykenischen Zeit bis zum Hellenismus*, Mainz 1981. Τὴς ὄρας, *Kindertleben im*

klassischen Athen. *Bilder auf klassischen Vasen*, Mainz 1981. M. GOLDEN, *Children and Childhood in Classical Athens*, Βαλτιμόρη / Λονδίνο 1996. Ὅνοματοδοσία: M. GOLDEN, «Names and Naming at Athens», *Epoch du monde classique* 30 (1986), 245 κ.λ.

Ἄσπις γυναικί: G. VAN HOORN, *De vita et cultu puerosum*, Ἀμστερνταμ 1909. L. DELINGER, *Attische Feste*, Βερολίνο 1932. G. VAN HOORN, *Claves and Anthesteria*, Leiden 1951 (μυλιέτι καὶ τοῖς Νότις).

Ἐξοστία τῶν βρεφῶν: R. TOLLE, «Untersuchungen zur Kinderausstattung bei den Griechen», ζῆλ. *Zeitschrift*, Brescia 1941. E. EYBEN, «Family Planning in Greco-Roman Antiquity», *Ancient Society* 11/12 (1980/81), 5 κ.λ. M. SCHMIDT, «Erfahrungen mit Untersuchungen zur Frage der Behandlung behinderter Kinder in der Antike», *Hephaistos* 5/6 (1983/84), 135 κ.λ.

Ἐκπαίδευση (ἰπλοκασία): W. JÄGER, *Paedus. Die Formung des griechischen Menschen*, 3 τόμοι, Βερολίνο / Λοδίνο 1934 κ.λ. V. PALAIDIS, *La storia della scuola nell'antichità*, Μιλάνο 1952. F. KUNERT, *Abgrenzung und Fachbildung in der Antike*, Βερολίνο 1961. H.-J. MARTEL, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Παρίσι 1976, καὶ γυρα. 1989. R. HARDER (ἰπμ.), *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*, Freiburg/München 1977. F. A. G. BUCK, *Greek Education*, 450-350 B.C., Λονδίνο 1964. J. VOGL, «Alphabet für Freie und Sklaven. Zum sozialen Aspekt des antiken Elementarunterrichts», *Rhein. Museum für Philol.* 116 (1973), 129 κ.λ. H. BRANCK, *Das Buch in der Antike*, München 1992, 22 κ.λ. Παράστασις: F. A. G. BUCK, *Album of Greek Education. The Greeks at School and at Play*, Σίδνεϊ 1975.

γ) Γάμος, ἔγγαμος βίος, θέσις τῆς γυναικίς

Μετὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ νόμου τῆς ἐπιγαμίας τοῦ ἔτους 451 π.Χ., ὁ νόμος γάμος στὴν Ἀθήνα ἦταν ἔγκυρος μόνο ἀνάμεσα αἱ Ἀθηναίους πολίτες. Ἐὰν ὑπῆρχε ἡ προϋπόθεσις αὐτή, τότε πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο ἔπρεπε νὰ προγγηθεῖ ἕνα συμβόλαιον, ἡ ἔγγυση. Αὐτὴ ἡ νομικὴ πράξις λάμβανε χώρα μὲ

της παρουσίας μαρτύρων ανάμεσα στον γαμπρό και τον κύριο της νόμφης, δηλαδή στις συνήθεις περιπτώσεις των πατέρων, άλλως τον πιο κοντινό άρρενα συγγενή. Ο κύριος μεταβίβαζε τα δικαιώματα που είχε επί της νόμφης στον γαμπρό, διατηρούσε όμως ως ένα βαθμό το ρόλο του προστάτη, κυρίως σε περιπτώσεις φανεράς αθέταρσίας του συζύγου άπειναν στη γυναίκα. Με την έλευσία αυτής ρυθμιζόνταν και τὰ θέματα της προίκας, γιά τὰ όποία νομικάς υπεύθυνος ήταν ό κύριος. Η έγχεσις, και μαζί με αυτή ό γάμος, νομιμοποιούνταν όμως με την έκδοση, την πραγματική παράδοση της νόμφης στον σύζυγο. Για να μήν περιέλθει ή παρουσία στα χέρια ήνων οικογενειών, οι γάμοι μεταξύ συγγενών, π.χ. μεταξύ θείου (άδελφού του πατέρα) και άνιφιάς ή μεταξύ ήξαδελφών ήταν ιδιαίτερα συχνόι. Φυσικά ή νόμφη δεν είχε σχεδόν κανένα δικαίωμα ήπιλογής του μέλλοντος συζύγου της. Οι άντρες παντρεύονταν συνήθως στην ήλικία των τριάντα ήτων περίπου, οι ήλικία δηλαδή που δούθεταν τις δικές τους οικονομικές βάσεις και μπορούσαν να συντηρήσουν οικογένεια. Τά κορίτσια, αντίθετα, παντρεύονταν οι ήλικία 16 έως 18 ήτων, συχνά και μικρότερα. Ένας σημαντικός παράγοντας γιά τó γάμο οι τόσο νεαρή ήλικία ήταν και ή άνησυχία γιά την ήγγυση της άγνώστης της νόμφης, ή όποία ήταν πολύ σημαντική γιά τους Έλληνας. Η είσαγωγή των νεών στην από γένος του συζύγου γινόταν την Κουρσιώτιδα ήμέρα των Απατουριών.

Οι ήθρησκευτικές και οικογενειακές τελετές που ήταν συνδεδεμένες με τó γάμο ήκωνόσαν με προσευχές και θυσιές στους θεούς, ήδίως στο συζυγικό ζεύγος Δία και Ήρα, και με ένα λατρευτικό λουτρό του γαμπρού και της νόμφης, κατά τó όποιο μετέριαν τó νερό γιά τή νόμφη από την πηγή Καλλιρόη μέσα σε λουτροφόρος, ήπου συχνά άπεικονίζονται

19. Σκεπή ήλληνας γάμοι ό γαμπρός ήπιόθετα τή νόμφη. Αιτωλικήρα από ήγγυσηραία του Παλιονόσου, Τόροντο, Royal Ontario Museum (άρ. κατ. 929.22.3).

ακνής γάμοι (είκ. 19 και 40). Κατόπιν ήκολουθούσε ένα ήορταστικό γάμμα που παρέθετε ό πατέρας της νόμφης στο σπίτι του. Την ήδια βραδιά ήπίσης λάβανε χώρα ή μεταφορά της νόμφης, ή όποία με τή συνοδεία της μητέρας της και του γαμπρού μετέβαινε πάνω σε άμαξια με μέρος της οικογενειακής στο νόιο της σπιτί (είκ. 41-43). Στο κατώφλι του σπιτιού ό γαμπρός της παρέδιδε ένα κιδώνι στο σπίτι ήρχιαν στους νεόνυμους κοντά στην ήστία τὰ λεγόμενα καταχρήματα,

δηλαδή χωρμάδες, σικά, καρύδα και μικρά νομίσματα. Κατόπιν οι νέονυμοι αποσπρόνταν στο νομίσμα, ενώ οι φίλοι τους έκαναν έξω διάφορα άστια. Την έπίσημη ήμερα, τα λεγόμενα έπίσηια, έκαναν δώρα στη νόφη.

Όσον άφορά τη ζωή της παντρεμένης Αθηναίας γυναίκας, ένα μέρος της αντίστοιχης έπιστημονικής βιβλιογραφίας την παρουσιάζει περίπου ως τη ζωή μιας φυλακισμένης μέσα στον στενό χώρο και τη μονοτονία του γυναικωνίτη, χωρίς καμία έπαφή με τον έξω κόσμο. Μιά τόσο άκραία άποψη είναι όμως άποτέλεσμα μονομερούς άξιολόγησης συγγραμάτων όπως ο Πλάτων, που είχαν μεροληπτική στάση άπέναντι στο γάμο και τη σεξουαλικότητα. Όφειλεται έπίσης στο ότι έρευνήσις θέσις που έχουν διατυπώσει άρχαίοι συγγραφείς υιοθετούνται άπογομμωμένες από τα συμπεραζόμενα του άρχαιου κειμένου, με άποτέλεσμα να άλλουώνεται το νόημα τους. Τόσο αυτή ή άποψη όσο και μια άλλη, έξισου άκραία, που θέλει τη γυναίκα στην Αθήνα της κλασικής έποχής άπολύτως ελεύθερη, παραγνωρίζουν τις πραγματικές καταστάσεις. Τό κατά πόσον μπορούσε ή γυναίκα να κινείται ελεύθερα εκτός της οικίας ήταν κάτι που βρισκόταν σε άμεση έξάρτηση με την κοινωνική θέση της οικογένειάς της. Οι γυναίκες άριστοκρατικών και πλούσιων οικογενειών ήταν πολύ περισσότερο δεσμευμένες με την οικιακή ζωή, όπου βέβαια είχαν για τις διάφορες δραστηριότητές τους — κυρίως για το γνέσιμο και την ύφανση — τη βοήθεια των υπαρκτων και των δούλων, σε αντίθεση με τις συζύγους των φτωχότερων πολιτών, οι όποιες ήταν συχνά υποχρεωμένες να καρύδων έξω τα προς το ζην, είτε ως εργάτριες στη συγκομιδή, είτε ως πωλήτριες στην άγορά ή ως οικιακές βοηθοί (πρβλ. Δημοσθένης 37, 45). Άλλα και οι σύζυγοι των λεγόμενων εκαλύστερων οικογενειών δεν ζούσαν τελείως άπο-

κομμένες από τον κόσμο, όπως συμβαίνει με άνατολίτικα χωράμια. Οι γυναίκες συμμετείχαν και σε δεσμώτες θρησκευτικές γιορτές, παρακολουθούσαν όπως και οι άντρες τις θεατρικές παραστάσεις και ήταν παρούσις οι οικογενειακά γεγονότα όπως γίνεις, γάμους ή θανάτους, που τους έδιναν την εύκαιρία να βγούν από το σπίτι. Όσον άφορά την ανθρώπινη σχέση μεταξύ του ζεύγους, το γεγονός και μόνο ότι τά ήθη και οι νόμοι έδιναν στον άντρα την ελευθερία να εκνοποιήσει τη γεννήσις άρμή του με έταίρας και δούλας δεν θα πρέπει να μας άδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο γαμήλιος βίος του μέσου ανθρώπου στην Αθήνα ήταν στο σημείο αυτό φτωχός. Εκτός αυτού, πρέπει να συνολογίσουμε ότι μικρός μόνο αριθμός ανθρώπων είχε την οικονομική εύχέρεια να συντηρεί δούλας και να πληρώνει έταίρας, που κατά κανόνα δεν ήταν Αθηναίοι πολίτες. Κυρίως όμως οι παραστάσεις των έπιτύμβων άνεγλύφων μαρτυρούν την έκρηκτική της όποιας έχασε οι ανθρώπινο και ήθικό επίπεδο ή γυναίκα.

Έφόσον το κύριο νόημα του γάμου, τουλάχιστον σύμφωνα με την έπίσημη άποψη της δημοκρατικής Αθήνας, έπικεντρωνόταν στην άπόκτηση νόμιμων άπογόνων, στην κωριότητα των όποιων θα έπρεπε βεβαίως να είναι εξασφαλισμένη ή οικογένεια, θα έπρεπε βεβαίως να είναι εξασφαλισμένη ή νομιμότητα των τέκνων. Για το λόγο αυτόν, και λόγω ελευθερίας των σημειώνων μεθόδων τεκμηρίωσης της πατρότητας, ήταν έπιβεβλημένο ή νόφη να είναι παρθένη, όπως ήταν άλλωστε και έπιβεβλημένο από το νόμο ο σύζυγος να χωριστεί τη γυναίκα του στην περίπτωση που γνώσταν γνωστό ότι εκείνη είχε κάποια έξωσυζυγική σχέση. Ο σύζυγος είχε μεάλιστα το δικαίωμα να θανατώσει τον άνεγλύτο του εάν τον συνελάμβανε έπ' αυτοφώρου. Παρ' όλα αυτά, ή χρηματική

πονή ήταν κατά κανόνα συνθήστερη, ενώ συμμεριστίον ο βιασμός θεωρούνταν υποδεέστερο παράπτωμα από την άπαυγη. Η γυναίκα που είχε άπατήσει τον άντρα της και είχε οδηγηθεί οι διαζύγιο ήταν κοινωνικά στιγματισμένη και δεν της επιτρέπονταν να φορέ κοσμήματα και να συμμετέχει σε λατρευτικές εκδηλώσεις και τελετές. Ήταν όμως επιβεβλημένο να της επιστραφεί η προίκα μετά το διαζύγιο. Για το λόγο αυτόν δεν ήταν και έντελώς άσυνήθιστο ο άπατημένος σύζυγος να προσημίσει να κρατήσει κρυφή την άπιστία της σύζυγου του παρά να ύποπτοι τις σημαντικές οικονομικές συνέπειες. Χωρισμοί μπορούσαν βεβαίως να προκαθούν και για άλλους λόγους: δεν ήταν σπάνιο να χωρίζοι επίσημα ο άντρας τη γυναίκα του για να παντρευτεί μια πλούσια επίκληρο. Ούσιαστικά άρκεοι να διατυπώσει ο ύβιος ο άντρας την απόφαση για το διαζύγιο. Εάν πάλι ήθελε η σύζυγος να προχωρήσει οι διαζύγιο, τότε έπρεπε να ενημερώσει τον πατέρα της ή τον μεγαλύτερο σε ηλικία άρρενα συγγενή της εξ αίματος ή να άπεισθωθεί στον Άρειο Πάγο, το άνωτάτο δικαστήριο της πόλης. Υπήρχαν ακόμη και συναινετικά διαζύγια, τα οποία μάλοτα δεν άπαιούργωναν κοινωνικό στίγμα. Τα παιδιά, οι γονείς των οποίων είχαν πάρει διαζύγιο, άπολάμβαναν της πατρικής φροντίδας. Πάντως, η ρύθμιση να επιστραφεί η προίκα στη σύζυγο εξασφάλιζε τη γυναίκα τόσο οικονομικά όσο και από μία επιπόλαιη πρόθεση χωρισμού από την πλευρά του σύζυγου.

Οι συνθήκες που αναγραφώσαμε εδώ έν συντομία άφορούν την Άθήνα των κλασικών χρόνων. Και η κοινωνική θέση της γυναίκας μεταβλήθηκε σταδιακά με την πάροδο του χρόνου. Έτσι, στην Άθήνα οι γάμοι μεταξύ Άθηναίων και γυναίκων από άλλες πόλεις ήταν σύννομοι και πριν από την καθέρωση του νόμου περί έπιγαμίας. Έπίσης υπήρχαν και

διαφορές και μέσα στην ίδια την Έλλάδα: στη Σπάρτη για παράδειγμα έπικρατούσε, σύμφωνα με την παλαιά νομοθεσία του Λυκούργου, έντυπωσική έλευθερία σε κοινωνικό επίπεδο, ακόμη και στον τομέα των σεξουαλικών σχέσεων που άφορούσε τις γυναίκες και τις κόρες των Σπαρτιατών. Τα πατριρικά έγγραφα που σώθηκαν στην Αίγυπτο σε μεγάλο άριθμό και χρονολογούνται από τον ύστερο 4ο αιώνα π.Χ. και μετά περιλαμβάνουν συμβόλαια γάμου και διαζύγια, παραπέμποντας σε συγκεκριμένα παραδείγματα. Σημαντική θέση στα έγγραφα αυτά καταλαμβάνουν πάντοτε και τα σχετικά με την προίκα θέματα και άλλα περιουσιακά στοιχεία. Σε γενικές γραμμές, την έποχή αυτή οι γυναίκες άποκατούν πλέον, σε σχέση με τις συνθήκες που έπικρατούσαν στην κλασική Άθήνα, περισσότερο δικονόματα σύμφωνα με το άστικό δίκαιο.

Έκτος από τη γενική βιβλιογραφία που άναφέρεται στη σ. 165, βλ. και W. EHRHARDT, *Die Ehe im alten Griechenland*, Μόναχο 1934 (Miscelanea Beiträge zur Papyrologie und antiken Rechtsgeschichte, 20). H.J. WOLFF, «Marriage Law and Family Organisation in Ancient Athens», *Tudition* 2 (1944), 43 κ.λ. F. BEHNIGG, *La famille attique: II matrimonium e familiae*, Φλωρεντία 1964. C. VAIN, *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l'époque hellénistique*, Παρίσι 1970 (*Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 216). C. BEHNIGG, *Ehe, Heiratsvertrag und Knabenliebe im Antiken Griechenland*, Μόναχο 1993. Χρήσιμη περιγραφή παγίων: M.B. LEIKOWITZ/M.B. FANT, *Women's Life in Greece and Rome*, Άνσβόρο 1982. J.H. OAKLEY/R.M. SPOON, *The Wedding in Ancient Athens*, Madison 1993. Γαμήλια θέμα: A. NIKRANTIS, «Die Genese von rituellen nuptialibus e vasculis demonstrandis», δόκ. διατριβή, Βερολίνο 1914. F.F. FINK, «Hochzeitssitten und antiken schwärzlichen und rotfarbenen Vasen», δόκ. διατριβή, Βιέννη 1974. Λατρευτικό λουτρό του γάμου: R. GENEVES, *Balnéologie. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*,

36. Παρθένος νεκρού μη θύσης. Μελανόγραμμα πίνακας.
 Παρίσι, Βασιλείο (Schlocher, *Kulturgeschichte der Bildkunst*, σφ. 6).

I. ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Παρίσι 1962 (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 200), 265 κ.λ. Κριτική: E. SAMIER, *Familienfeste der Griechen und Römer*, Βερολίνο 1901, 1 κ.λ.

Θέση της γυναίκας: A. W. GOMME, «The Position of Women in the Fifth and Fourth Centuries», *Class. Philol.* 29 (1925), 1 κ.λ. I. RAUENWACHER, «Die Stellung der Frau innerhalb der griechischen Kultur», *Mitteil. des Vereins der Freunde des humanistischen Gymnasiums Wien* 27 (1929), 6 κ.λ. L. A. POST, «Women's Place in Menander's Athens», *Transactions American Philology Association* 71 (1940), 420 κ.λ. J. VOGL, «Von der Gleichheit der Geschlechter in der bürgerlichen Gesellschaft der Griechen», *Abh. der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. Geistes- und sozialwissenschaftliche Klasse*, 1960, άρ. 2. E. FANTHAM, «Sex, Status, and Survival in Hellenistic Athens. A Study of Women in New Comedy», *Phoenix* (Τορόντο) 29 (1975), 44 κ.λ. I. SODALI, *La donna nella società della Grecia antica*, Bologna 1983. S. B. PORMOREY, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity*, Νέα Υόρκη 1984 (γερμ. μτφρ.: *Frauenleben im klassischen Altertum*, Στοουτγκάρδη 1985). W. SCHILLER, *Frauen in der griechischen Geschichte*, Konstanz 1985. Παράκληση θιαστριών παραστάσεων: F. KOLL, «Poets and Theaters», σφ. G. A. SEECK (Ιταμ.), *Das griechische Drama*, Darmstadt 1979, 504 κ.λ.

δ) Λατρεία τῶν νεκρῶν

Οἱ ἀρετιζόμενες τιμῆς στους νεκροὺς ἀρετῆς καὶ ἡ ἀναγκαιότητα νὰ ἀπελευθερωθοῦν οἱ συγγενεῖς τους ἀπὸ τὸ μίσος τοῦ θανάτου ἀρετίτεροι εἶχαν ἀδελγῆσαι οἱ ἑνα ἑκαταμῆνο τελετουργικὸ πέραν τῆς ἴδιας τῆς κηδείας, γιὰ τὴν ἀκριβῆ τήρηση τῶν θρησκευτικῶν καὶ νομικῶν κανονισμῶν τοῦ ὁποῖου τὴν ἀπόλυτη εὐθύνη εἶχε ἡ ἴδια ἡ οἰκογένεια.

Τὸν νεκρὸ τὸν ἔπιτανον οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὸ ἔργο συγγενικό του περιβάλλον, ἢ ἄλλες, οἱ ὁποῖες ὅμως ἔπρεπε νὰ εἶναι τοὺλάχιστον ἐγγῆτα τοῦν τὸν ἔπιτανον, τὸν ἔπιτανον, τὸν

στόλιζαν με άνθη και με στεφάνι και τὸν τοποθετοῦσαν πάνω σε κλίνη μέσα στὸ σπίτι. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ποὺ ὀνομαζόταν πρόθεσις, γινόταν και ὁ θρήνος. Στὶς πολυάριθμες παραστάσεις με θέμα τὴν πρόθεσις, ἴδιως ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία (εἰκ. 20), παρατηροῦμε τοὺς ἄντρες σχεδὸν πάντοτε στὴν ἴδια τυποποιημένη στάση ὡς θρηνηνοῦς με τὶς χαρακτηριστικὲς χειρονομίες, με τὸ δεξιὸ χεῖρ προτεταμένο και τὸ ἀριστερὸ λυγρισμένο πρὸς τὸ κεφάλι, ἐνῶ οἱ γυναῖκες τραβοῦν τὰ λυτὰ μαλλιά τους ἢ πιάνουν τὸ κεφάλι τους και με τὰ δύο τους χεῖρα. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολή τοῦ ἡλίου τὴν τρίτη ἡμέρα μετὰ τὸ θάνατο — οἱ τελετουργίες τὴν ἡμέρα αὐτὴ ὀνομαζόνταν τὰ τρίτα — ὁ νεκρὸς μεταφερόταν στὸν τόπο ταφῆς με λιτανεῖα, τὴν ἔκφορα, ἢ ὅποια στὴν κλασικὴ Ἀθήνα περνοῦσε σύμφωνα με τὸ νόμο ἀπὸ δευτερεύουσας ὁδούς, χωρὶς μοιρολόγια, γιὰ νὰ καταλήξει στὸν τόπο τοῦ ἐνταφιασμοῦ. Μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸ ἀκολουθοῦσαν οἱ ἔξῃ λατρευτικὲς πράξεις: προσευχὲς, σπονδὲς ὑγρῶν και προσφοράς καρπῶν, καθὼς και μιὰ τελετὴ καθαρμοῦ γιὰ τοὺς συμμετέχοντες, τὰ ἀποθήματα. Στὴν οἰκία τοῦ νεκροῦ ἢ τῶν πλησιέστερων συγγενῶν λάβαναι χώρα κατόπιν τὸ περὶδειπνῶν. Ἐνα ἱερειακὸ γέυμα πρὸς τιμὴν τοῦ θανόντος. Ὑστερα ἀπὸ παρατερό προσφοράς και νεκρόδειπνο κατὰ τὴν ἑνατὴ ἡμέρα (τὸ ἑνάτη), τὸ πένθος σταματοῦσε ἐπίσημος τὴν τρακεστὴ ἡμέρα μετὰ τὸ θάνατο. Οἱ νεκροὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ τιμοῦνται, γιὰ παράδειγμα κατὰ τὴν ἐτήσια γιορτὴ τῶν Γενεσίων, ὅπου τιλοῦνταν θυσίαι, και τὴν τρίτη ἡμέρα τῶν Ἀνιστηρίων, στὴν ὅποια γινόταν προσφορά καρπῶν στὸν Χθόνιο Ἑρμῆ και παράκλησις γιὰ τοὺς νεκρούς.

Στὴν Ἀττικὴ συνιστήσαν ἀπὸ παλὴ πρόηματις ἐποχῆς ἡ ταφὴ και ἡ κηδεία, ὅν και κατὰ περιόδους ἢ μὲν ἦσαν ἑκκρατίστησις τῆς ἄλλης (τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἢ ταφὴ). Τὰ νεκρο-

ταφεῖα βρίσκονταν ἐκτός τῆς κατοικοῦντος κατοικημένης περιοχῆς, στὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἦσαν λοιπὸν πέρα ἀπὸ τὰ θυμωτοκλαικα τείχη. Τὸ νεκροταφεῖο με τοὺς ποὺ μνημειοῦδες, ἀλλὰ συγχρόνως και καλύτερα ἐρευνημένους τάφους βρίσκεται στὰ βορειοδυτικὰ τῆς πόλης, πρὸ τοῦ Διπύλου, στὴν περιοχή τοῦ Κεραμεικοῦ. Ὁ ἄλλος τάφος ἦταν ἕνας ὀρθόγωνιος λάκκος, ὁ ὅποιος μπορούσε νὰ ἔχει ἰσομετρικὴ ἐπέκταση ἀπὸ λίθινες πλάκες. Συχνὰ κάλυπταν τὴ σαρὴ με ἐπίπεδες κεραμίδες ποὺ τοποθετοῦνταν με τέτοιο τρόπο, ὡστε νὰ δημιουργεῖται μιὰ ἐπικλινῆς «στέγη». Ἡ κηδεία γινόταν εἰς κατευθείαν μέσα στὸν ταρικὸ λάκκο, ὅποτε ἡ στέγη δημιουργοῦσε ἕνα στρώμα, εἴτε ἔξω, πάνω σὲ σαρὴ ἔξωθεν, ὅποτε ἡ στέγη τοποθετοῦνταν εἰς ἄγγω, ποὺ ὕστερα τὸ θάβαν. Κτερίσματα ἔχουν βρεθῆι τόσο στὸ ἰσωτερικὸ τῶν τάφων ὅσο και ἔξω ἀπὸ αὐτούς, δηλαδὴ στὸ χῶμα ποὺ τοὺς σκέπαζε ἢ εἰ ξεχωριστὸ τόπο ἐναγισμῶν ποὺ ὑπῆρχε δίπλα. Στὴν πρώτη περίπτωση πρόκειται γιὰ ἀντικείμενα περισσότερο προσωπικοῦ χαρακτήρα, ὅπως στήλεγγυδες στὶς ἄντρες, κηθρίφτες, ἀρωματοδοχεῖα ἢ κοσμήματα στὶς γυναῖκες, κηχινθία ἢ μακκῖλα ἄγγελα στὰ κοῦδῖ. Τὰ κτερίσματα ἐκτός τῶν τάφων περιορίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον εἰς ὄσα ἔχουν και κυρίως εἰς θραύσματα ἄγγελων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τίς θυσίαι κατὰ τὴν ταφὴ. Ἀνάμεσα στὰ ἄγγελα αὐτὰ διακρίνονται δύο κατηγορίας, χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴν Ἀθήνα τοῦ ὅου αἰῶνα π.Χ.: οἱ λουτροφόροι, ποὺ μνημονεύθηκαν ἤδη στὶς γαμήλιες τελετῆς — χρησιμοποιοῦνταν ἐπίσης συχνὰ κατὰ τοὺς λατρευτικὸς καθαρμούς στὶς νεκρικὲς τελετῆς ὡς ἄγγελα γιὰ τὴ μεταφορὰ νεροῦ—, καθὼς και οἱ λευκὲς λήμβοι με παραστάσεις ποὺ ἀναφέρονται εἰς λατρεία τῶν νεκρῶν (εἰκ. 44). Οἱ παραστάσεις δείχνουν πὺς οἱ λήμβοι τοποθετοῦνταν, μᾶλλον γαμάτις λάδι, στὸς τάφους ὡς ἀμειρώμα-

Ἐπιπέφυκτος τύπος: A. GOMÉ, *Die attischen Grabreliefs*, Βερολίνο 1893-1896, καὶ οἱ νέα ἰδέσθαι: C. W. OUDENOT (ἐπιμ.), *Classic Attic Tombstones*, Kiehlberg 1931, H. DIEPOLDER, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Βερολίνο 1931, K. F. JOHANNSEN, *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period. An Essay in Interpretation*, Κατzenberg 1931, G. M. A. RICHTER, *The Archaic Gravestones of Attica*, Λονδίνο 1961.

J. THOMME, «Die Stile der Epigone als Zeugnis des attischen Grabkultus», *Antike Kunst* 7 (1964), 10 κ.λ. Τοῦ ἴσου, «Bilder, Inschriften und Opfer an attischen Gräbern», 44 1967, 199 κ.λ. B. SCHMIDT, *Untersuchungen zu den attischen Marmor-Lekythen*, Βερολίνο 1970. Τοῦ ἴσου, *Griechische Grabreliefs*, Darmstadt 1983, C. KOKILA, «Marmorreliefs des 5. Jhdts v. Chr.», Βερολίνο 1984, F. G. THOMAS, *Griechische Grabsteine*, Mainz 1976. Ταρτιά μαρμάρια ἐκτός Ἀττικῆς: B. M. COOK, *Glossanemian Stonecarving*, Mainz 1981, E. PUCH / H. MOHR, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, Mainz 1977-1979, S. SCHMIDT, *Hellenistische Grabreliefs*, Κολωνία 1991, I. HETS, *Die griechischen Sarkophage der antiken und klassischen Zeit*, Juvoset 1999. Ἑλλήνων παρκοράγιοι: M. VALLINA / A. WANDERS, *Bois grecs et romains de l'Étrurie*, Wavelon 1974. Σαρκοφάγος τοῦ Ἀλεξάνδρου: Y. MON GRÉAUX, *Der Alexander Sarkophag und seine Verwandten*, Βερολίνο 1970.

ε) Οἰκιακοὶ δοῦλοι

Ἀκόμη καὶ ἂν ὁ Ἀριστοτέλης (*Πολιτ.* I, I, 3-6) θεωρεῖ ὅτι σὲ ἓνα ὀλιγοπληθὲς νοικοκυρῶ (οἶκος) ἀνήκειν ἀπαραιτήτητα ἐκτός ἀπὸ τῶν ἀνδρῶν, τῆς γυναίκας καὶ τῶν παιδιῶν καὶ οἱ δοῦλοι, μὲ βῆση ἄλλες μαρτυρίες ἀντίθετα εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογιστεῖ πῶς τὸ πολὺ τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν σὲ θέση νὰ συντηρεῖ ἓναν ἢ περισσότερους δοῦλους. Ἐπιπλέον, μόνον πολλοὶ λίγοι ἀπὸ τοὺς 400.000 ἕως 800.000 δοῦλους πῶς εἰκάζεται ὅτι ζῶσαν στὴν Ἀθήνα τὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. ἀπασχολοῦνταν στὰ σπιτὰ ὡς ἰσπρέτες· οἱ περισσότε-

ροι ἐργάζονταν στὰ ἀρχαῖα, ἦταν τεχνίτες ἢ ἐργάτες στὰ κτήματα. Οἱ οἰκιακοὶ δοῦλοι ἀναλάμβαναν ποικίλες ἀρμοδιότητες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀκόμη καὶ τὴν εὐθὴν τῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς διαπαιδαγωγίης τῶν παιδιῶν, οἱ γυναῖκες ὡς τροφὸι καὶ νταντάδες, οἱ ἄνδρες ὡς παιδαγωγοὶ τῶν ἀγροῦν. Ἡ ἀνάθεση οἱ δοῦλους μίᾳ τόσο μεγάλῃ εὐθύνῃ, πῶς εἶχε ὁμοίη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτῆρα τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων, ἐντυπωσιάζει ἀκόμη περισσότερο, ἂν σκεφτεῖ κανεὶς πῶς αὐτοὶ ἦταν βαρβαρικῆς προέλευσης καὶ οἱ Ἕλληνες περρινοῦσαν καθεὶν βαρβαρικῶς ὡς ὑποδεέστερο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ παράδοση ἀναφέρει πολυάριθμες περιπτώσεις, στίς ὁποῖες μίσα ἀπὸ τὴ δραστηρότητα τοῦ παιδαγωγοῦ καὶ ὑπεύθυνου γιὰ τὴν ἀνατροφή δημιουργήθηκε μίᾳ βαθιά, σχεδὸν συγγενικὴ σχέση ἐμπιστοσύνης μεταξὺ ἐνὸς ἐλεύθερου καὶ ἐνὸς δούλου, ἡ ὁποία δέσμευε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ.

Στὸ σύνολο τῆς ἡ συμπεριφορὰ πρὸς τοὺς δοῦλους στὴν κλασσικὴ Ἀθήνα ἦταν πολὺ ἀνθρώπινη — ἴδιως οἱ σύγαριτοι μὲ ἕ,τι ἐπικρατοῦσε στίς μετέπειτα ἐποχές. Ὁ νόμος τοῦς προστατεύει ἀπὸ τὴν κακοποίηση τρίτων καὶ τοὺς παραχωροῦσε θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Ἡ φροντίδα τῶν ἀρρωστων δούλων ἀνήκει στίς ὑποχρεώσεις τῆς νοικοκυρῆς (πρβλ. Ξενοφῶν, *Οἶκος*, VII, 37). Σήφαινα μὲ τὸν Ξενοφῶντα (Ἀθην. πολιτ., 10 κ.λ.) πολίτες καὶ δοῦλοι ὄντι διέφεραν στὴν ἐνδομυσία, καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ ἡ κλασσικὴ τέχνη σπάνια παρουσίαζε τοὺς δοῦλους μὲ ὑποτιμητικὸ τρόπο.

Ἀπὸ τὴν πρὸ κλασσικῆ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴ δουλεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα: E. HERRMANN, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, Bochum 1983, T. WILHELMSS, *Greek and Roman Slavery*, Λονδίνο 1981, Y. GARLAN, *Les esclaves en Grèce ancienne*, Παρίσι 1982, N. BRICK-

MYER, *Antike Sklaverei*, Darmstadt 1987. Για τον άριθμό των οδοικών δούλων σε σχέση με τον συνολικό τους άριθμό: A. H. M. JONES, «Die wirtschaftliche Grundlage der antiken Demokratie», *Die Welt als Geschichte* 14 (1954), 30 κ.λ. Για τον άριθμό των δούλων στην Αθήνα τον 5ο αι. π.Χ.: G. DE SIO, *Class. Rev.* 71 (1957), 54 κ.λ. Ρόλος των δούλων στην ελληνική παιδεία: J. VOGLT, *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*, Wiesbaden 1972 (Historia, Einzelschriften, 8). Θρησκεία των δούλων: F. BOMER, *Untersuchung über die Religion der Sklaverei in Griechenland und Rom*, 4 τόμοι, Wiesbaden 1957-1963, οι τόμοι 1 και 3 σε άναθεωρημένη νέα έκδοση, Wiesbaden 1981 και 1990.

Άποδοση των δούλων στην κλασική τέχνη: N. HORNHELMANN, *Archäologisches zum Problem der griechischen Sklaverei*, *Abd. der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. Abhandlungen der geistes- und sozialwiss. Klasse*, 1971, άρ. 13.

2. ΡΩΜΗ

α) Οικογένεια

Η λατινική λέξη *familia* έχει εύρτερη έννοια από αυτό που σήμερα ονομάζουμε οικογένεια. Η ρωμαϊκή *familia* περιλαμβάνει, εκτός από τους συγγενείς, και την περιουσία της οικογένειας και τους δούλους που της ανήκουν. Η οικογένεια με τη σημερινή έννοια του όρου λεγόταν τότε *domus*. Από την άλλη πλευρά, στη λατινική φιλολογική παράδοση, ο όρος *familia* έχει όμως συχνά και τη στενότερη σημασία του συνόλου των δούλων ενός σπιτιού.

Εκείνο που χαρακτηρίζει τη ρωμαϊκή οικογένεια είναι η αποκλειστική εξουσία (*patria potestas*) του άρχηγού της (*pater familias*). Εκτός από όλα τα περιουσιακά στοιχεία (στο σύνολό τους και τους δούλους, στη δικαιοδοσία του άνήκαν τó νόμιμα τέκνα του και οι απόγονοί τους, ή σύζυγός του

καθώς και οι σύζυγοι των απογόνων του (έάν έπρόκειτο για γάμους του τύπου *manus*, βλ. σχετικά π. 197) και τέλος όσοι περιήλθαν στην οικογένεια μέσω υιοθεσίας. Η *patria potestas* δεν περιοριζόταν ούτε από τó ιδιωτικό ούτε από τó ποινικό δίκαιο και περιλάμβανε τó δικαίωμα συρρονημού, τó δικαίωμα για έκθεση των υιοτήτων, τó δικαίωμα πώλησης, υιοθέτησης, άκομης και θανάτωσης των παιδιών κάθε ηλικίας (*ius vitae necisque*). Την εύθύνη της άποστήρησης για άνεχόμενη παράβαση κατά την εξέταση της *patria potestas* την είχαν οι κήσορες (*cessores*) με τον έλεγχο τήρησης των ήθών, όσο ύπηρει αυτό τó λειτουργήμα. Άλλά και θρησκευτικές δεσμεύσεις άποτελοσαν άνασταλτικό παράγοντα για άνεχόμενες παραβάσεις. Πάντως έπικρατούσε ή συνήθεια, πριν από σημαντικές άποφάσεις, όπως ήταν ή έκθεση ενός υιοτήτων, να καλεί ή *pater familias* τους συγγενείς και τους γείτονες σε ένα είδος «έυσης» (*consilium*). Η *patria potestas* προέβλεπε επίσης ότι κάθε περιουσιακό στοιχείο που άποκοτούσαν οι ύπαγόμενοι στον *pater familias* έπρεπε να περιέλθει σε αυτόν, πράγμα που σήμαινε ότι έκαινοι δεν είχαν δική τους περιουσία. Έπικράτησε όμως ή συνήθεια να παραχωρείται στους ήξαρτημένους (κατά περίπτωση άκομης και τους δούλους) ένα μεγάλο ή μικρό ξεχωριστό περιουσιακό στοιχείο για προσωπική έκμετάλλευση, που παρέμεινε μόνι έπίσημα στην κατοχή του *pater familias*, ό όποιος όμως, σύμφωνα με τó έθιμο, δεν άπαιτούσε ποτέ την έπιστροφή του. Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της *patria potestas* ήταν επίσης ότι δεν έπικε με την άνηλικύωση των γιών. Στο σημείο αυτό διαφέρει ή θέση του *pater familias* από έκείνη του Έλληνα κυρίου. Η *patria potestas* Έληγε με τó θάνατο του *pater familias*, όποτε οι κόρες και οι γιοί του άποκοτούσαν την έλευθερία τους (*ius iuris*), ενώ οι έγγονοί περιέρχονταν στην *patria potestas*

21. Γυναίκες που πλένονται σε περιφαντήριο. Ἀγγειογραφία. Μίωχα, Antikensammlungen.

24. Μανωάδα με παρθή χιτώνα.
Αστρολάβριο από άγγείο.
Παρίσι, Cabinet des Medailles.

25. Ηλόουελεργς με κορυθή
χιτώνα. Επεσόλη με άνοητό
πίδαο. Ηορόουεργς με άγγείο.
Μουσείο Αίσαυ.

27. Ἡ κόμνη Ύψιρα μὲ ἀρχαῖοὺς λαβὴ γυναικῶν. Νόμισμα τῆς Ύψιρας (Joukios-Kalkmann, *Münzen der Griechen*, 156).

28. Ψάρις μὲ ἱσοκίβη καὶ πύλο. Πέλιου εἰδάλου. Παρίσι, Λούβρο, Μνη. 336. Φωτ. Chausson.

29. Πέλιου ἱσοκίβητα ὑποθεράσκων ἀπὸ γεωμετρικοῦ τύπου τῆς ἰθρυατικῆς Ἀγορᾶς. Ἀθήνα, Ἀγορᾶ.

30. Γυναικὴ μὲ ἱσοκίβη καὶ κοκίλο γὰ τὸν θῆλο. Πέλιου εἰδάλου. Βερολίνο, Κρατικὸ Μουσεῖο.

31. Ἀγορὴ μὲ χλαροῦδα καὶ κροστί. Πέλιου εἰδάλου. Νέα Ἰέρση, Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο (D. Barr Thompson, *Exc.*, suppl. Mon. III, πλ. LXI &.).

32. Ο Οδυσσεύς με γλαυκῶνα, τίτανο και κρηπίδα. Ἀγροικωφία.
Μουσεία Βεροῦνοῦ.

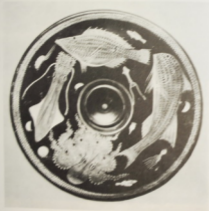

33. Μορτίς με μαυδῶνα (μαυδῶνα, λαοῦνα)
καὶ τῆβανο. Ἀνάγκυρα τοῦ Τραϊανῶ.
Ρώμη, Forum Traianum. Φωτ. Ἰνστιτούτου
Γερμανοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου
τῆς Ρώμης 68, 5311.

34. Ἄντις με τῆβανο καὶ βολῆ. Πάριος,
Ἐθνικὸ Μουσείον. Φωτ. Ἰνστιτούτου
Γερμανοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου
τῆς Ρώμης 67, 1587.

18. Υψηλοκόκκινο. Βυζάντιο, Κερκεϊκή Μουσεία.

19. Παράθετος θησαυρισμός. Ψηφιδωτή θάλαμη ἀπὸ τῆς ἀγορῆς τῆς Ἀρκελύσιας (cellar of the Bull-hoppers, Leve, Antioch). Μουσ. Πιστιανῆς, πλ. XXXV.

40. Λουτροφόρος με παράσταση γαμήλιας πομπής. Τόροντο, Royal Ontario Museum (δρ. κατ. 929.22.3).

41-43. Γαμήλια πομπή. Ἀττική λέκάνη του ζωγράφου του Ἴλκιου, Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, δρ. κατ. 56.11.1. Δωρεά Walter C. Baker. Φωτ. τῶς μουσείου.

